

Spanning tussen Leer en Leven

Geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van ouders uit de Gereformeerde Bond na het plotselinge verlies van een kind

Student: Gerrie de Leeuw

Opleiding: Master Geestelijke Verzorging

Studentnummer: 1677411

Titel: Spanning tussen Leer en Leven

Ondertitel: Geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van ouders uit de Gereformeerde Bond na het plotselinge verlies van een kind

Bron illustratie titelblad: http://nl.freepik.com/vrije-photo/biddende-handen_37915.htm

Hoofdbegeleider: Dr. J.K. Muthert

Meelezer: Prof. dr. M.P.A. de Baar

Student: Gerrie de Leeuw

Studentnummer: 1677411

Email: gerriedeleeuw@hotmail.com

Opleiding: Master Geestelijke Verzorging

Soort werkstuk: masterscriptie

Inleverdatum scriptie: 27 augustus 2013

Voorwoord

Met trots presenteer ik u mijn masterscriptie. Deze is tot stand gekomen in een turbulente periode van mijn leven. Er is dan ook veel tijd en stress aan het eindproduct vooraf gegaan. Het gevoelige onderwerp en vooral de interviews met ouders van een overleden kind hebben een onvergetelijke indruk op mij gemaakt. Daarnaast is het onderwerp persoonlijk, omdat ik de Gereformeerde Bond en de geloofsleer van binnenuit ken. Enerzijds maakte dit de geloofsleer en de interviews toegankelijk en makkelijker te begrijpen. Anderzijds was het minder makkelijk om zaken objectief te formuleren en geen dingen over te slaan die voor mij vanzelfsprekend waren. De verschillende theorieën die ik toegepast heb, hebben mij veel nieuwe inzichten geboden. Het schrijven van deze scriptie is in veel opzichten een leerproces voor me geweest.

Vanaf deze plaats wil ik iedereen bedanken die eraan bijgedragen heeft dat deze scriptie tot een goed einde is gekomen. Voor allen dank ik God, mijn hemelse Vader, voor de waardevolle mensen om mij heen, mijn gezondheid en verstand, die Hij gegeven heeft om dit werk te realiseren. Mijn scriptiebegeleiders Hanneke Muthert en Mirjam de Baar wil ik hartelijk danken voor de samenwerking, hun meedenken en geduld tijdens het schrijven. Ook bedank ik Henk van den Belt dat hij bereid is om deel te nemen aan de examencie. Ik bedank Harm en onze kinderen Arend, Elina en Mirjam voor de tijd en het geduld die zij me geschonken hebben. Mijn moeder wil ik hartelijk danken voor de vele dagen oppas en de vele kilometers die zij daarvoor heeft afgelegd. Mijn vader bedank ik voor zijn betrokkenheid en het oppassen. Mijn zusje en schoonmoeder wil ik eveneens bedanken voor de oppas. Als laatste wil ik de vele familieleden en vrienden bedanken die door middel van gebed, positieve woorden en kaartjes een grote steun voor me zijn geweest.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	6
1 Geloofsleer van de Gereformeerde Bond omtrent de dood en het verlies van kinderen	8
Inleiding	8
1.1 Historische wortels van de omgang met de dood door de Kerk	8
1.1.1 De Middeleeuwen	8
1.1.2 Vanaf de Reformatie	9
1.1.3 Negentiende en twintigste eeuw	10
1.2 De Gereformeerde Bond	12
1.3 De geloofsleer omtrent de dood, het lijden en kinderen	13
1.3.1 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over de dood	13
1.3.2 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over Gods voorzienigheid	15
1.3.3 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over kinderen	15
1.4 Toegepaste geloofsleer	17
1.4.1 Rouwen	17
1.4.2 Verlies van kinderen	19
1.4.3 Zelfdoding	20
1.5 Hypotheses	21
2 Theoretisch kader van religieuze coping in een rouwproces	23
Inleiding	23
2.1 Inleiding op de copingmodellen	24
2.2 Constructivistisch copingmodel ‘relearning the world’ van Attig	26
2.2.1 Rouwen is een actief proces voor de gehele persoon	27
2.2.2 Elk rouwproces is uniek en persoonlijk	29
2.3 Copingmodel van zingeving bij stress van Van der Lans	31
2.3.1 Zingeving en zingevingproblemen	31
2.3.2 Stressmodel van Selye en Lazarus met zingevingaspecten	33
2.4 Verbinding modellen en hypothesen	36
2.4.1 Verbinding modellen	36

2.4.2	Hypotheses voor de analyse van de interviews	37
3	Geloofspraktijk van ouders in hun rouwproces	39
	Inleiding	39
3.1	Methode onderzoek en werkwijze interviews	39
3.2	Introductie cases	42
3.3	Kernpunten van zingeving uit de interviews	42
3.3.1	De schok en de chaos van het verlies	43
3.3.2	Rouwen kost energie	44
3.3.3	Visie van de ouders op de dood	45
3.3.4	De rol van het geloof van de ouders in hun rouwproces	46
3.3.5	Zingevingvragen van de ouders	48
3.3.6	Invloed van het geloof in het leven van het kind op de betekenisgeving	48
3.3.7	Invloed van geloofsgemeenschap en pastoraat op het rouwproces	50
3.3.8	Ander perspectief door het verlies	51
3.3.9	Grootste steunpunt voor de ouders na het verlies	52
4	Analyse van de interviews: het spanningsveld in beeld	54
	Inleiding	54
4.1	De geloofsleer in verhouding tot de geloofspraktijk	54
4.1.1	Het geloof van de ouder	55
4.1.2	Het geloof in het leven van het kind	57
4.1.3	Visie op de dood	58
4.1.4	Het pastoraat en de geloofsgemeenschap	59
4.1.5	Geloofsrituelen	60
4.1.6	Doel van het lijden	61
4.2	Geloof en zingeving	62
4.3	Uniciteit en gender	64
	Conclusie	69
	Samenvatting	71
	Geraadpleegde literatuur	72
	Bijlage 1: Modelschema Muthert	74
	Bijlage 2: Stressmodel Selye en Lazarus	75
	Bijlage 3: Stressmodel Selye en Lazarus met zingevingaspecten (Van der Lans)	76
	Bijlage 4: Interviewschema's	77

Inleiding

In deze scriptie doe ik verslag van mijn onderzoek naar de verhouding tussen de geloofsleer en de geloofspraktijk in het rouwproces van ouders uit de Gereformeerde Bond die plotseling een kind verloren hebben. Mijn interesse voor deze thematiek werd gewekt tijdens de colleges *Leven, lijden en dood* van prof. dr. Mirjam de Baar, waar een rabbijn en een imam spraken over leven, lijden en dood vanuit respectievelijk Joods en islamitisch perspectief. Ik wilde me verder verdiepen in de omgang met de dood binnen de christelijke traditie en heb vanwege mijn reformatorische achtergrond gekozen voor de Gereformeerde Bond. Om mijn onderzoek verder af te bakenen, heb ik gekozen voor een onderwerp waarin de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk centraal staat. Naar verwachting staat deze verhouding het meest onder druk in stressvolle situaties, in het bijzonder bij het plotselinge verlies van een kind. Verlieskundige Herman de Mönnink maakt onderscheid tussen overgangsverliezen die in de lijn der verwachting liggen en incidentele verliezen die onverwacht komen. Een incidenteel verlies, zoals het plotselinge verlies van een kind, werkt vaak meer ontwrichtend dan een overgangsverlies, omdat er niet op geanticipeerd kan worden.¹

De hoofdvraag van mijn onderzoek luidt: *Hoe verhouden geloofsleer en geloofspraktijk zich tot elkaar in het rouwproces van gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van hun kind?* Geloofsleer en geloofspraktijk zijn in een dergelijk rouwproces wellicht niet altijd in overeenstemming met elkaar. Het doel van deze scriptie is om inzicht te krijgen in dit vermoede spanningsveld tussen geloofsleer en geleefde werkelijkheid. Daartoe heb ik ouders uit de Gereformeerde Bond geïnterviewd, die plotseling een kind verloren hebben. Aan de hand van de geloofsleer van de Gereformeerde Bond omtrent de dood en kinderen, en het constructivistisch copingmodel van Thomas Attig en het religieuze copingmodel van Jan van der Lans, heb ik de interviews geanalyseerd. Zo wordt inzichtelijk waar het spanningsveld zich manifesteert. De illustratie op de titelpagina verwijst naar de zinsnede ‘gebalde vuisten, biddende handen’ van predikant H. Visser, waaraan ik in deze scriptie nog enkele malen zal refereren.² Deze woorden en de illustratie verbeelden iets van het spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk, dat ouders uit de Gereformeerde Bond kunnen ervaren in hun rouwproces. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

- 1) Op welke opvattingen over de dood is de geloofsleer van de Gereformeerde Bond gebaseerd?
- 2) Welke elementen uit deze geloofsleer kunnen invloed hebben op het rouwproces van ouders uit de Gereformeerde Bond die plotseling een kind verloren hebben?
- 3) Welke inzichten bieden het constructivistische copingmodel ‘relearning the world’ van Thomas Attig en het religieuze copingmodel van Jan van der Lans, voor het rouwproces in het algemeen, en voor de religieuze coping in het bijzonder?
- 4) In hoeverre vormt een godsdienstige levensbeschouwing (cognitief) de basis voor individuele zinbeleving (affectief)? Met cognitief doel ik hier op de geloofsleer van de Gereformeerde Bond. Affectief duidt op de mate waarin ouders gevoelsmatig verbonden zijn met bepaalde waarden en normen.
- 5) In hoeverre manifesteert zich een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het interviewmateriaal?

¹ H. de Mönnink, *Verlieskunde* (Maarssen 2000) 33.

² H. Visser, *Al jong naar Huis. Bijbelse troost over de zaligheid van jonggestorvenen* (Heerenveen 2006) 71.

Voor mijn empirisch onderzoek heb ik gebruikgemaakt van diepte-interviews. Ik heb voor deze kwalitatieve onderzoeksmethode gekozen, omdat het onderwerp persoonlijke en gevoelige materie betreft. Ik heb zes interviews afgenomen bij drie ouderparen uit de Gereformeerde Bond die plotseling een thuiswonend kind verloren hebben. De respondenten zijn individueel geïnterviewd in hun eigen huis, zodat ieders persoonlijke verhaal duidelijk naar voren kon komen zonder beïnvloeding van de aanwezigheid van de partner. Het zoeken naar mogelijke respondenten is verlopen via een aantal predikanten en een pastoraal medewerker binnen de Gereformeerde Bond, die ik persoonlijk ken. De leeftijd van de kinderen en de wijze van overlijden verschilden per situatie. De interviews zijn semigestructureerd van aard, aangezien er, van tevoren vastgestelde, open vragen in een vaste volgorde gesteld zijn en de optie van doorvragen ook regelmatig gebruikt is.³ Binnen het bestek van deze scriptie gaat het om een verkennend onderzoek. Gezien het beperkte aantal interviews kunnen er geen algemeen geldende conclusies voor de hele doelgroep getrokken worden.

Er is veel onderzoek gedaan naar de rol van religie in coping met stress, zoals blijkt uit het overzichtsartikel van de godsdienstpsycholoog Jos Pieper.⁴ Ook is er veel gepubliceerd over rouwen en verliesverwerking, zoals Robert A. Neimeyer en George Hagman in hun overzichten weergeven.⁵ Het belang van mijn verkennende onderzoek is gelegen in de nadere specificatie van coping met het verlies van een kind door het onderzoek te richten op ouders uit dezelfde reformatorische traditie. Het gaat om een zeer specifieke doelgroep en daardoor kan dit onderzoek dieper ingaan op de inhoudelijke geloofsleer dan algemeen onderzoek naar religieuze coping. Religieuze stromingen verschillen namelijk onderling in hun opvattingen over de geloofsleer.

De deelvragen zullen in de verschillende hoofdstukken nader worden uitgewerkt. In hoofdstuk 1 staan de historische achtergrond van de Gereformeerde Bond en zijn geloofsleer centraal. Hoe is de kerk waaruit de Gereformeerde Bond is ontstaan en waarin zij geworteld is, in de loop van de eeuwen omgegaan met de dood? Ook zal ik in dit eerste hoofdstuk dieper ingaan op de geloofsleer van de Gereformeerde Bond voor zover die betrekking heeft op de dood en op kinderen, om te zien waar bepaalde opvattingen vandaan komen en tot welke religieuze context de ouders zich rekenen. Vervolgens heb ik in hoofdstuk 2 twee copingmodellen uitgewerkt die van toepassing zijn op een rouwproces. Het constructivistische copingmodel van de filosoof Thomas Attig is gebaseerd op de visie dat een eenduidige verklaring van de werkelijkheid niet bestaat, maar geconstrueerd wordt door individuele en collectieve betekenisgeving. Deze visie geeft mogelijk wrijving met een vaststaande geloofsleer. Het religieuze copingmodel van de godsdienstpsycholoog Jan van der Lans geeft inzicht in de functie die religie kan vervullen in coping met stress. In hoofdstuk 3 geef ik een verantwoording van de door mij afgenomen interviews. Na een introductie van de cases uit de interviews bespreek ik de ‘antwoorden’ van de ouders aan de hand van een aantal door mij geselecteerde kernpunten met betrekking tot de betekenisgeving in hun rouwproces. Aan de hand van de in hoofdstuk 1 en 2 besproken geloofsleer en copingmodellen heb ik de interviews geanalyseerd op onderwerpen die een spanningsveld kunnen veroorzaken tussen geloofsleer en geloofspraktijk. De onderzoeksresultaten bespreek ik in het vierde hoofdstuk. Afsluitend volgt mijn conclusie over de manifestatie van het spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het interviewmateriaal met daarbij aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

³ Ben Emans, *Interviewen: theorie, techniek en training* (Groningen 1990) 20-21.

⁴ Jos Pieper, ‘Religieuze coping: ontwikkelingen, en onderzoek in Nederland’, *Psyche & Geloof* 23 (2012) 139-149.

⁵ George Hagman en Robert A. Neimeyer in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction and the experience of loss* (Washington 2001)13-31 en 262.

1 Geloofsleer van de Gereformeerde Bond omtrent de dood en het verlies van kinderen

Inleiding

Dit onderzoek richt zich op ouders uit de Gereformeerde Bond die een kind verloren hebben. Maar wat is de Gereformeerde Bond? En wat wordt er binnen de Gereformeerde Bond geleerd met betrekking tot de dood en rouwen in het algemeen en het verlies van kinderen in het bijzonder? Dat zal in dit hoofdstuk aan de orde komen. In de eerste paragraaf zal ik ingaan op de historische wortels van de omgang met de dood door de protestantse Kerk. In de tweede paragraaf zal ik de achtergrond en ontstaansgeschiedenis van de Gereformeerde Bond toelichten. Deze eerste twee paragrafen dienen om de setting van het onderwerp van mijn scriptie over ‘de rol van geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces, in het bijzonder na het plotselinge verlies van een kind, bij gelovigen uit de Gereformeerde Bond’, te verduidelijken. In de derde paragraaf volgt een overzicht van de geloofsleer van de Gereformeerde Bond betreffende de dood en kinderen, zoals die vertolkt is in de reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek. De vierde paragraaf is gewijd aan de uitleg en toepassing van de geloofsleer door predikanten en andere vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond in boeken en artikelen. Achtereenvolgens komen daarin de onderwerpen rouwen, verlies van kinderen en zelfdoding aan de orde. Zo zal ik een antwoord formuleren op de eerste deelvraag van deze scriptie: op welke opvattingen over de dood baseert de Gereformeerde Bond zich? In de slotparagraaf formuleer ik enkele hypothesen over welke delen van de geloofsleer en tradities mogelijk een spanningsveld creëren in het rouwproces van ouders.

Bij het citeren van tekstgedeeltes uit de Bijbel maak ik gebruik van de Statenvertaling uit 1637, omdat de meeste gemeentes met een Gereformeerde Bondsignatuur deze vertaling hanteren. Gemeenteleden zijn door kerkbezoek en dagelijkse Bijbellezing dus zeer vertrouwd met deze versie van de Bijbel.

1.1 Historische wortels van de omgang met de dood door de Kerk

Hoe is de Kerk in de loop van de tijd met de dood omgegaan en waar komen bepaalde geloofsopvattingen en gewoontes binnen de Kerk rondom de dood vandaan? Ik onderscheid drie periodes, namelijk de Middeleeuwen, de Reformatie en de Nieuwe Tijd, en het heden. Vanaf de Reformatie richt ik me voornamelijk op de protestantse Kerk. Het gaat dan om de Nederduits Gereformeerde Kerk, vanaf 1816 Nederlandse Hervormde Kerk geheten. Deze ging in 2004 op in de Protestantse Kerk in Nederland. Vanaf de twintigste eeuw concentreer ik me vooral op de Gereformeerde Bondkerken, waarvan de geloofsleer geworteld is in de Reformatie.

1.1.1 De Middeleeuwen

De historicus Philippe Ariès heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de omgang met de dood in het Westers christendom vanaf de vierde eeuw tot circa 1980. In *Het uur van onze dood* heeft hij zijn bevindingen op schrift gesteld.⁶ Ook de rol van de Kerk komt in zijn boek uitgebreid aan de orde. In de vroege Middeleeuwen had het christendom grote invloed op begrafenisgebruiken. De Kerk verbood het verbranden van overledenen, omdat zij de opstanding van het lichaam verwachtte op de dag van het oordeel. Het begraven in en om de kerken raakte in zwang. Dit was aanvankelijk alleen toegestaan voor geestelijken en rijken, maar werd steeds gebruikelijker. Zo ontstonden grote kerkhoven te midden van de

⁶ Philippe Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam 1987).

gemeenschap en zelfs als middelpunt voor het gemeenschapsleven. De vroegchristelijke graven waren veelal anoniem om de gelijkheid van de doden te onderstrepen, maar versieringen en naamsaanduidingen kwamen steeds meer voor vanaf de dertiende eeuw.⁷

Later in de Middeleeuwen, vanaf de 14^e eeuw, geloofden christenen in een oordeel ter hemel of ter hel direct na het sterven, wat leidde tot allerlei speculaties over het hiernamaals. Lichamen waren nog slechts stoffelijke omhulsels. Waar het christendom summier berichtte over de heerlijkheid van de hemel namen de beschrijvingen en verbeeldingen van de hel extreme vormen aan. De Kerk verdiende in deze tijd veel geld aan aflaten, boetedoeningen en dergelijke zaken, omdat nabestaanden daarmee het lijden van overleden dierbaren in het vagevuur zouden kunnen verkorten.⁸ Ook het moment van sterven werd belangrijker, nu de aandacht zo sterk op het hiernamaals gericht was. Vergeving vragen aan omstanders, zegenen van omstanders, biechten, bidden en het verkrijgen van absolutie op het sterfbed waren van groot belang voor een goed einde. Volgens Ariès was een plotselinge dood in deze tijd verschrikkelijk en beloofde dat niet veel goeds voor na de dood. Door tekorten aan priesters in tijden van grote sterfte kwamen in de late Middeleeuwen voor kloosterlingen en leken de zogenaamde *artes moriendi* in zwang. Dat waren handboeken om stervenden op een goede manier te begeleiden. Zielzorg ging op het sterfbed voor lichamelijke zorg.⁹

In de Middeleeuwen was het sterven van zuigelingen en jonge kinderen een veel voorkomend verschijnsel. Een ongedoopt kind dat stierf, was naar middeleeuwse begrippen voor eeuwig verloren. Wel ontstond rond de dertiende eeuw een mildere theorie over het zogenaamde voorgeborchte of limbo, waar ongedoopte kinderen voor eeuwig zouden kunnen verblijven.¹⁰ Iedereen was vertrouwd met de dood. Ariès noemt deze verhouding tot de dood 'de getemde dood'. Deze verhouding tot de dood hield stand van de vijfde eeuw tot en met de vijftiende eeuw. De kindersterfte bleef hoog tot ver in de negentiende eeuw.¹¹

1.1.2 Vanaf de Reformatie

De breuk met de Rooms-Katholieke Kerk ten tijde van de Reformatie bracht grote veranderingen in de omgang met de dood teweeg. Tijdens de Reformatie werden de belijdenisgeschriften opgesteld die een belangrijke basis vormden van de geloofsleer van de Gereformeerde Bond. Waar de Rooms-Katholieke Kerk veel voor-christelijke gebruiken had opgenomen in de liturgie, probeerde de protestantse Kerk elk 'heidens' gebruik tegen te gaan. Oorspronkelijk waren deze gebruiken bedoeld om de ziel te verjagen en te voorkomen dat de ziel terug zou keren. Enkele voorbeelden van deze gebruiken zijn de begrafenismaaltijden, dodendansen en het luiden van de klokken. Het verbieden had niet het gewenste effect en daarom gaf de protestantse Kerk voorzichtig toestemming om bijvoorbeeld de klokken te luiden. Zo bepaalde de Hollandse synode in 1583 het volgende:

Het luiden van de klokken geschiedt niet om den overledene daarmee te behelpen, maar ten einde diegenen, die op de begraafing beroepen zijn, hem daar mogen vinden ende dat een iegelijk van de vergankelijkheid des levens vermaand zijnde hun intijds tot den dood bereiden mag.¹²

Uit dit citaat kan een andere, volgens Ariès belangrijke, verandering ten aanzien van de omgang met de dood door de Kerk worden afgeleid. Terwijl in de Middeleeuwen het moment van sterven de climax vormde, en tevens het uitgangspunt voor het laatste oordeel, lag de nadruk vanaf de Reformatie veel meer op het hele leven als voorbereiding op de dood. Ariès

⁷ Ariès, *Het uur van onze dood*, 39-42.

⁸ Ariès, *Het uur van onze dood*, 105-119 en 157-159.

⁹ Ariès, *Het uur van onze dood*, 13-21, 117.

¹⁰ www.courlisius.org/het_voorgeborchte (25 mei 2012) en Ariès, *Het uur van onze dood*, 164.

¹¹ Ariès, *Het uur van onze dood*, 13-37.

¹² Ruud Spruit, *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten 1986) 39-43.

duidt deze nieuwe houding ten opzichte van de dood aan met de term ‘de alomtegenwoordige dood’ en ziet deze als het begin van een totaal nieuwe verhouding ten opzichte van de dood. In de eeuwen vanaf de Renaissance veranderde ‘de getemde dood’ langzaam in ‘de ongetemde dood’. Mensen raakten steeds minder vertrouwd met de dood, en de dood werd op afstand gehouden.¹³ Zowel humanisten als reformatoren beklemtoonden de voorbereiding op de dood gedurende het hele leven, met de bekende leuzen ‘memento mori’ en ‘heden ik, morgen gij’. Met name de humanist Erasmus en de reformator Calvijn droegen deze visie uit.¹⁴ Ariès geeft deze verandering treffend weer met de woorden: ‘De kunst om te sterven wordt vervangen door een kunst om te leven.’¹⁵ Het biechten en ontvangen van sacramenten en absolutie in de laatste levensuren waren geen vrijbrief om in de hemel te komen. Waar de Rooms-Katholieke Kerk de kracht van de sacramenten bleef erkennen, legde de protestantse Kerk meer de nadruk op het hele leven als voorbereiding op de dood en het verschijnen voor God.¹⁶

Tijdens en na de Reformatie veranderde er ook op liturgisch gebied veel binnen de protestantse Kerk. Voor veel plechtigheden als de doop, het avondmaal, het huwelijk en de bevestiging van ambtsdragers kwamen er liturgieën, waarin was vastgelegd hoe de ceremonie moest verlopen en waarin de betreffende geloofsleer beschreven was.¹⁷ Opvallend is dat een dergelijk formulier voor begrafenissen ontbrak. Eén van de mogelijke redenen waarom de protestantse Kerk geen begrafenismulier ontwikkelde, was dat zij zich afzette tegen de rouwmissen in de Rooms-Katholieke Kerk, waarin de overledene aangeprezen werd bij God en voor zijn zielenheil gebeden werd. De kerkorde van de Synode van Dordrecht in 1618-1619 maande tot afschaffing van het houden van zogenaamde lijkpredikaties om dergelijke praktijken te weren. Waar protestanten de lijkpredikaties toch wilde blijven gebruiken, dienden deze de vorm van evangelieverkondiging te krijgen. Ook Luther was hier al voorstander van. In de praktijk bleven de lijkpredikaties vaak, omdat het een diepgewortelde gewoonte was en een inkomstenbron voor predikanten vormde. Vooral bij het begraven van hooggeplaatste personen bleef het houden van lijkpredikaties gangbaar.¹⁸ Een andere verklaring voor het ontbreken van een begrafenismulier en rouwdiensten, was de nieuwe taakverdeling tussen predikanten en ziekentroosters. Volgens de historicus Johan de Niet was de opkomst van ziekentroosters in de zestiende eeuw een gevolg van gebrek aan geestelijken. De taak van ziekentroosters bestond hoofdzakelijk uit het bezoeken van zieken en stervenden. Hierdoor was het niet meer noodzakelijk dat een predikant betrokken was bij een ziekbed en sterfbed.¹⁹ Dit alles kan verklaren waarom rouwdiensten lange tijd weinig voorkwamen in de Nederduits Gereformeerde Kerk, en ook niet tot de taak van predikanten gerekend werden.

1.1.3 Negentiende en twintigste eeuw

Tot ver in de negentiende eeuw kwamen rouwdiensten weinig voor in de protestantse Kerk. Vanaf dat moment traden er verschillende theologen op de voorgrond die vonden dat de Kerk het laatste woord van evangelieverkondiging en troost moest spreken bij het graf.²⁰ In de twintigste eeuw is dit een algemene gewoonte geworden, maar tot op de dag van vandaag is een rouwdienst vaak geen officiële dienst binnen de Gereformeerde Bondgemeentes.

¹³ Ariès, *Het uur van onze dood*, 301-628.

¹⁴ Ariès, *Het uur van onze dood*, 311-321.

¹⁵ Ariès, *Het uur van onze dood*, 314.

¹⁶ Ariès, *Het uur van onze dood*, 311-321.

¹⁷ Selderhuis, Herman J. e.a., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, (Kampen 2006) 295-299.

¹⁸ K. Runia, *Notities over sterven en dan ...* (Kampen 1995) 56 en L.G. Wagenaar, *De kerkelijke begrafenis* ('s Gravenhage 1964) 52-54.

¹⁹ Johan de Niet, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Rotterdam 2006).

²⁰ Jan Mudde, ‘De dominee en de uitvaart’ *Omgaan met de dood*, gezamenlijke uitgave van *De Reformatie* 2 en *Opbouw* 54 (2010) 60-63 en Wagenaar, *De kerkelijke begrafenis*, 54-56.

Ook de gewoontes bij het begraven vanuit de kerkelijke gemeenschap, die nu vaak voorkomen in Gereformeerde Bondgemeentes, ontwikkelden zich pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Zo is het gebruikelijk om in een kerk of aula voor de nabestaanden een meditatie van troost en verkondiging vanuit de geloofsleer te houden. Deze meditatie is vaak kort in verhouding tot preken in reguliere diensten vanwege de emotionele spanningen en vermoeidheid van de nabestaanden.²¹ Volgens G.S.A. de Knecht, predikant binnen de Gereformeerde Bond, dient een rouwdienst vooral om het Woord te laten spreken als troost en als waarschuwing voor de nabestaanden. Er is wel speciale aandacht voor de persoon die overleden is, maar het bij God aanprijzen en verheerlijken van de overledene past niet binnen de visie van de Gereformeerde Bond. Hier is de doorwerking van de reformatorische theologie duidelijk zichtbaar. Kwaliteiten van de overledene en mooie herinneringen aan de overledene worden vaak wel genoemd, maar het gaat primair om de Bijbelse boodschap. Daarnaast wijst De Knecht op het gedenken van de overledenen in de dienst op oudejaarsavond.²² In veel gemeentes van de Gereformeerde Bond is het gebruikelijk om op oudejaarsavond de namen van overleden gemeenteleden te noemen en voor de nabestaanden te bidden. Bij het graf worden vaak het Onze Vader en de apostolische geloofsbelijdenis uitgesproken.²³ Psalm 23 over de goede Herder is een veelgebruikte psalm bij begrafenissen. Een veelgesproken tekst bij het graf is Genesis 3: 19b: ‘Gij zijt stof, en gij zult tot stof wederkeren’. Daarna volgt vaak de boodschap dat de dood niet het laatste woord heeft, maar dat gelovigen de opstanding door Jezus Christus verwachten. Zo vormde zich in de praktijk een hele reeks gebruiken die soms nog niet zijn vastgelegd.

In de *Kerkorde en ordinanties van de Protestantse Kerk in Nederland* is het een en ander vastgelegd over rouwdiensten. In respectievelijk artikel VII-1 en Ordinantie 3 Artikel 9 staat daarover:

Geroepen door haar Heer komt de gemeente samen tot de lezing van de Heilige Schrift en de prediking van het Evangelie, de bediening en viering van de doop en het avondmaal, de dienst van lofzang en gebed en de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid. De gemeente komt samen tot boete-, dank- en gebedsdiensten, leerdiensten, trouwdiensten en diensten van rouwdragen en gedenken. Tot opbouw van de gemeenten is aan de predikanten toevertrouwd de bediening van Woord en sacramenten door (...) het leiden van trouwdiensten en van diensten van rouwdragen en gedenken.²⁴

In artikel V van de kerkorde staat dat de in de kerkdiensten gebruikte orde wordt vastgesteld door de plaatselijke kerkenraad. Dit geldt ook voor rouwdiensten.²⁵ In het *Dienstboek PKN deel 2* van de Protestantse Kerk in Nederland staan teksten en formuleringen met betrekking tot rouwdiensten, waaruit de kerkenraad een keuze kan maken.²⁶ Het betreft ruim 100 pagina's. Er is dus een breed scala aan teksten en formuleringen beschikbaar waaruit een keuze gemaakt kan worden bij een rouwdienst. Hierbinnen bestaan geen verplichte onderdelen. In Gereformeerde Bondgemeentes kiezen predikanten en pastoraal medewerkers vaak voor klassieke formuleringen.

Voor gelovigen uit de Gereformeerde Bond is cremieren meestal geen optie. Dominee H.J. van der Veen noemt verschillende argumenten voor begraven en tegen cremieren vanuit de geloofsleer. Gelovigen uit de Bijbel begroeven hun doden. Als er in de Bijbel wel sprake was van lijkverbranding, was dat vaak als oordeel van God. Bovendien noemt Van der Veen dat Jezus begraven is en dat Hij ook weer is opgestaan. Christenen verwachten door deze

²¹ Wagenaar, *De kerkelijke begrafenis*, 54-56.

²² Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad. Pastorale aspecten rond suïcide* (Barneveld 2007) 105-110.

²³ Wagenaar, *De kerkelijke begrafenis*, 54-56.

²⁴ www.pkn.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkorde-en-ordinanties-compleet.pdf (4 juni 2013) 7, 33.

²⁵ www.pkn.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkorde-en-ordinanties-compleet.pdf (4 juni 2013) 5.

²⁶ *Dienstboek PKN, deel 2* (Zoetermeer 2004) 877-987.

opstanding ook hun eigen lichamelijke opstanding. Hun lichamen worden gezaaid in de aarde met het oog op de toekomst.²⁷

De houding ten opzichte van de dood is in de loop van de tijden veranderd en daarmee ook de omgang van de Kerk met de dood. Binnen de Gereformeerde Bond is er een overwegend sobere omgang met de dood. Het afstand nemen door de protestantse Kerk van de Rooms-Katholieke Kerk lijkt daarin een rol te spelen. Ook de van oorsprong humanistische leer die ook de reformatoren uitdroegen, om het hele leven te zien als voorbereiding op het sterven, heeft nog steeds grote invloed op de hedendaagse omgang met de dood binnen de Gereformeerde Bond. Al is er in de samenleving ook een andere houding ten opzichte van de dood waarneembaar, getuige de oproep van drs. P.J. Vergunst, hoofdredacteur van het weekblad van de Gereformeerde Bond. Hij roept op om de visie van de Reformatie en de Nadere Reformatie om het leven te zien als voorbereiding op de eeuwigheid, hoog te houden. Hij vindt het een verontrustende ontwikkeling dat de dood in deze tijd geen vijand meer lijkt te zijn, en dat ook het besef van komen voor Gods rechtertroon weg lijkt te vallen in de samenleving.²⁸ Drs. Jan Mudde neemt drie ontwikkelingen waar met betrekking tot kerkelijke begrafenissen in de Nederlands Gereformeerde Kerken. Nabestaanden willen dat de uitvaart persoonlijker is bijvoorbeeld door toevoeging van een in memoriam. Als tweede ontwikkeling noemt hij dat nabestaanden mondiger zijn. Waar vroeger de predikant grote invloed had op de invulling van de uitvaart, krijgen nabestaanden nu meer inbreng. Als laatste noemt hij de ontkerkelijking, waardoor nabestaanden vaak niet of minder bij de kerk betrokken zijn dan de overledene. Dat heeft ook invloed op de uitvaart.²⁹ Ook binnen de Gereformeerde Bond dringen deze ontwikkelingen door.

1.2 De Gereformeerde Bond

De Gereformeerde Bond werd op 18 april 1906 opgericht door een groep mensen onder leiding van de hervormde theoloog en antirevolutionaire politicus H. Visscher. Deze mensen wilden het gezag van de Schrift en de reformatische belijdenis blijven erkennen en hun mening daarover laten horen. Zij richtten de Gereformeerde Bond op, omdat zij zich niet wilden afscheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar het wel nodig achtten om deze van binnenuit te reformeren.³⁰ De volledige naam luidt 'Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Protestantse Kerk in Nederland'. Bij de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004 namen de aanhangers van de Gereformeerde Bond opnieuw het standpunt in dat zij zich niet wilden afscheiden. Ondanks diverse bezwaren gingen zij mee in de fusie, om een reformatie van de kerk van binnenuit te kunnen blijven nastreven.³¹ De Gereformeerde Bond is geen zelfstandig kerkverband maar een vereniging waarvan mensen individueel lid kunnen worden. Wel bestaan er kerkelijke gemeentes met een Gereformeerde Bondsingatuur. Deze onderschrijven de visie van de Gereformeerde Bond en willen die ook als leidraad hanteren. Als gevolg daarvan preken in die gemeentes (bijna) alleen predikanten die zijn aangesloten bij de Gereformeerde Bond. De huidige kerkelijke achterban van de Gereformeerde Bond wordt geschat op 600.000-650.000 mensen.³²

De geloofsleer binnen de Gereformeerde Bond is primair gebaseerd op de Bijbel, die als het onfeilbaar Woord van God wordt gezien. Daarnaast houdt men vast aan de belijdenis

²⁷ H.J. van der Veen, 'Een zwartgeverfde kist', *De Waarheidsvriend* 15 (2007) 6-7.

²⁸ P.J. Vergunst, 'Dood is geen vijand meer', *De Waarheidsvriend* 09 (2012) 4-5.

²⁹ Mudde, 'De dominee en de uitvaart', *De Reformatie en Opbouw*, 60-63.

³⁰ A. van Brummelen e.a., *Gewoon hervormd, het streven van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk-een verantwoording* (Kampen 1972) 11-17 en Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, 629-637, 693.

³¹ www.gereformeerdebond.nl/gereformeerde-bond/geschiedenis (4 juni 2012).

³² www.gereformeerdebond.nl/gereformeerde-bond/visie (4 juni 2012) en nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Bond (4 juni 2012).

van de Reformatie, zoals die vooral verwoord is in de zogenoemde ‘Drie Formulieren van Enigheid’, namelijk de Nederlandse Geloofsbelijdenis (opgesteld door Guido de Bres in 1561), de Heidelbergse Catechismus (opgesteld door Zacharius Ursinus en Caspar Olevianus in 1563) en de Dordtse Leerregels (opgesteld door de Synode van Dordrecht in 1618-1619).³³ Ook geeft de Gereformeerde Bond Sinds 1912 een tijdschrift uit onder de naam *De Waarheidsvriend*, die wekelijks verschijnt.³⁴ Daarin worden geloofsvraagstukken besproken en actualiteiten belicht. Momenteel zijn er ruim 10.000 abonnees. De Gereformeerde Bond functioneert kortom als zelfstandig onderdeel van de Protestantse Kerk in Nederland met eigen kenmerken en nadrukken en neemt daarbinnen zo een eigen positie in. De leden van de Gereformeerde Bond zijn orthodoxe gelovigen voor wie de Bijbel en de reformatorische belijdenisgeschriften van grote waarde zijn.

1.3 De geloofsleer omtrent de dood, het lijden en kinderen

In deze paragraaf zal ik een overzicht geven van de visie omtrent de dood en het lijden en omtrent kinderen volgens de geloofsleer van de Gereformeerde Bond. ‘Dé visie’ klinkt generaliserend. Binnen de brede achterban van de Gereformeerde Bond denkt men ongetwijfeld verschillend over deze onderwerpen, maar ik behandel hier de geloofsleer van de Gereformeerde Bond, zoals die beschreven is in de reformatorische belijdenisgeschriften en de gereformeerde dogmatiek. Zowel de reformatorische belijdenisgeschriften als de gereformeerde dogmatiek zijn gebaseerd op de Bijbel, als Woord van God. Voor elk gedeelte uit de leer worden teksten uit de Bijbel aangehaald, de zogenoemde Schriftbewijzen. Voor de dogmatiek maak ik gebruik van de *Beknopte gereformeerde dogmatiek* van Van Genderen en Velema, die beiden predikant zijn in de Christelijke Gereformeerde Kerk. Als definitie van dogmatiek hanteren zij: ‘de leer die de Kerk onder beroep op het Woord van God als normatief laat gelden’.³⁵ Ik kies voor deze versie van de gereformeerde dogmatiek, omdat beide auteurs zich net als de leden van de Gereformeerde Bond baseren op de Bijbel en daarnaast op de belijdenis van de Reformatie, en omdat het een veelgebruikt dogmatisch handboek is voor predikanten uit de Gereformeerde Bond.

Veel leerstukken uit de gereformeerde dogmatiek en de reformatorische belijdenisgeschriften zijn sterk met elkaar verweven. Dit maakt het niet gemakkelijk om te kiezen welke gedeeltes uitgewerkt moeten worden om de geloofsleer betreffende de dood en kinderen helder te formuleren. Ik zal me beperken tot de meest relevante gedeeltes van de leerstukken, en die toelichten.

1.3.1 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over de dood

‘De dood’ is een thema dat frequent voorkomt in de reformatorische belijdenisgeschriften. Ook in de gereformeerde dogmatiek is ‘de dood’ een veelbesproken onderwerp. Bij nadere beschouwing valt op dat er drie verschillende vormen van dood te onderscheiden zijn, namelijk de lichamelijke, de geestelijke en de eeuwige dood.³⁶ Deze drie vormen van dood zijn met elkaar verweven in de geloofsleer. Voor een goed begrip van de reformatorische visie op de dood acht ik een beknopte uiteenzetting van deze doodsvormen noodzakelijk. Daarnaast spelen de dood en opstanding van Jezus Christus een cruciale rol in de geloofsleer betreffende de dood. Daarna komt de leer over de toekomstverwachting na de dood. Vervolgens behandel ik kort het zesde gebod ‘Gij zult niet doodslaan’.

De eerste vorm van de dood die de schrijvers onderscheiden, is de lichamelijke dood.

³³ www.gereformeerdebond.nl/gereformeerde-bond/visie (4 juni 2012) en nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Bond (4 juni 2012).

³⁴ www.dewaarheidsvriend.nl (18 juli 2013).

³⁵ J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek* (2^e druk; Kampen 1992) 17.

³⁶ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 382.

De lichamelijke dood duidt de dood van het lichaam aan, het sterven in lichamenlijk opzicht. Volgens de geloofsleer heeft God oorspronkelijk de mensen naar Zijn beeld geschapen, om Hem gehoorzaam te zijn en te eren. Hij heeft hun het leven gegeven in het paradijs, waarin geen dood is. De dood hoorde niet bij de schepping, God is de Schepper van het leven. Als verbod bij dat leven geldt dat de mensen niet mogen eten van de boom van kennis van goed en kwaad. In Genesis 2:17 staat daarover: ‘Maar van den boom der kennis des goeds en des kwaads, daarvan zult gij niet eten; want ten dage, als gij daarvan eet, zult gij den dood sterven.’ Volgens de geloofsleer van de Gereformeerde Bond betekent dat, dat de mensen niet zelf mogen bepalen wat goed en fout is, maar dat zij dat onderscheid aan God moeten overlaten. Door toch te eten van die boom en zich zo aan Gods gezag te onttrekken, hebben de mensen gezondigd tegen God. Binnen de geloofsleer ziet men dit als een machtsgreep waardoor de mensen Gods plaats in willen nemen. God straft deze zonde met de dood. De opvatting dat de dood bij het leven hoort en geen vijand van de mensen is, vloeit volgens de gereformeerde dogmatiek voort uit een gesecculariseerde levensinstelling. De lichamelijke dood is volgens de geloofsleer van de Gereformeerde Bond de straf op de zonde van de mensen en de vernietiging van het leven.³⁷ Deze visie op de oorsprong van de dood is medebepalend voor de sobere omgang met de dood binnen de Gereformeerde Bond.

De tweede vorm van de dood noemen de schrijvers de geestelijke dood. De geestelijke dood is volgens de geloofsleer een toestand waarin alle mensen verkeren sinds de zondeval. God wordt gezien als het ware leven van de mensen. De geestelijke dood is het verlies van die levensband met God, door de zonde. Volgens de geloofsleer geeft God het leven in de weg van gehoorzaamheid, maar door te zondigen, kiezen de mensen voor de dood en negeren zij het leven. Zo draagt de zonde de dood in zich; Zij gaat tegen het leven in en vernietigt het positieve. Volgens van Genderen en Velema voltrekt God het oordeel over de zonde in haar eigen uitwerking: ‘Hij laat de zonde steeds meer worden wat ze in zich draagt. Aan haar en door haar wordt het vonnis van de dood voltrokken.’³⁸ De geestelijke dood is de vervreemding van God, door de zonde.³⁹

De derde vorm van de dood die in de geloofsleer naar voren komt, is de eeuwige dood. De eeuwige dood ziet men als de voltrekking van het definitieve, eeuwige oordeel over de zonde. Zij duidt een staat van eeuwige verlorenheid aan. Deze straf hebben alle mensen verdiend volgens de geloofsleer. De hel wordt beschreven als de plaats van buitenste duisternis, die door God verlaten is. De straf bestaat uit het buitengesloten zijn van de gemeenschap met God.⁴⁰

In het niet direct voltrekken van de doodstraf als oordeel over de zonde, ligt volgens de geloofsleer ruimte voor een verlossingsplan. Deze visie wordt onder andere onderbouwd met de tekst uit Romeinen 6:23, waarin staat: ‘Want de bezoldiging der zonde is de dood, maar de genadegift Gods is het eeuwige leven, door Jezus Christus, onzen Heere.’ God heeft zijn enige Zoon, Jezus Christus als offer voor de zonde van de mensen gegeven, om de straf daarvoor te dragen. Jezus Christus is daarin plaatsvervangend voor de mensen. Hij wordt beschouwd als de enige die de mensen kan verlossen van hun zonde en de eeuwige dood, omdat Hij de straf daarvoor gedragen heeft. Door zijn dood en zijn opstanding uit de dood heeft Hij de dood, en daarmee ook de zonden, overwonnen. Het persoonlijke geloof in zijn offer wordt gezien als de enige weg voor de mensen tot het eeuwige leven, dat tevens het enige alternatief voor de eeuwige dood is. De lichamelijke dood van de mensen is dan alleen

³⁷ Van Genderen en Velema, *dogmatiek*, 354-360, 381-401, Dordtse Leerregels (DL) hoofdstuk 3/4 artikel 2, Heidelbergse Catechismus (HC) vraag en antwoord 6-11 en Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) artikel 14.

³⁸ Van Genderen en Velema, *dogmatiek*, 381.

³⁹ Van Genderen en Velema, *dogmatiek*, 381-401, DL 3/4 art.2, HC 6-11 en NGB art.14.

⁴⁰ Van Genderen en Velema, *dogmatiek*, 395, 785-790, DL 1 art. 1 en HC 11.

nog een afsterving van de zonde en een doorgang tot het eeuwige leven.⁴¹

Dat brengt ons bij de toekomstverwachting in de geloofsleer van wat er na de dood is. Zoals in het voorgaande al aan de orde is gekomen, worden twee eeuwige bestemmingen onderscheiden, namelijk de eeuwige dood en het eeuwige leven. De eeuwige dood is de eeuwige straf op de zonde, namelijk het zijn zonder God in de hel. Het eeuwige leven daarentegen is het leven in eeuwige heerlijkheid, namelijk in gemeenschap met God in de hemel. Wie welke bestemming heeft, komt openbaar op de dag van het oordeel. De verwachting van die dag is dat alle doden zullen opstaan en Jezus Christus terug zal komen om te oordelen over de levenden en de doden. Dan zal een definitieve scheiding plaatsvinden tussen gelovigen en ongelovigen. Dat is de eschatologische verwachting volgens deze geloofsleer.⁴²

Misschien wel het bekendste gedeelte uit de geloofsleer met betrekking tot de dood, vormt het zesde gebod van de tien geboden ‘Gij zult niet doodslaan’. In de uitleg van dit gebod in de Heidelbergse Catechismus komt ook naar voren dat de zonde de dood in zich draagt. Zaken als nijd, haat, toorn en wraakgierigheid worden de wortel van doodslag genoemd en ook als doodslag beschouwd. Als gevolgtrekking hieruit leert de Heidelbergse Catechismus om de naaste lief te hebben als zichzelf en schade aan iemand zoveel mogelijk te voorkomen. Het is verboden om een ander of zichzelf te onteren, haten, kwetsen of doden door woord of daad, maar juist het tegenovergestelde wordt hiermee geboden.⁴³

1.3.2 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over Gods voorzienigheid

In de belijdenisgeschriften en de gereformeerde dogmatiek gaat het niet concreet over rouwen of lijden. Omdat er wel richtlijnen voor rouwen en omgang met lijden uit af te leiden zijn, heb ik gezocht naar een onderwerp dat hiermee veel raakvlakken heeft. In de leer over de voorzienigheid van God komt het lijden van mensen aan de orde. Kort gezegd houdt deze leer in dat God de wereld met al zijn scheppingswerk onderhoudt en regeert. Daar is ook het lijden, dat mensen treft, bij inbegrepen. Ik ga hier niet in op de vraag in hoeverre het lijden van God komt. In het algemeen geldt volgens de geloofsleer van de Gereformeerde Bond dat al het lijden een doel heeft. Dat doel kan uiteenlopen van straf voor de zonde tot versterking van het geloof, maar men ziet als uiteindelijk doel van al het lijden de overgave aan Gods leiding. Volgens de geloofsleer gebeurt er niets buiten Gods leiding om en bestaat er geen toeval. In de gereformeerde dogmatiek wordt benadrukt dat niet alle (geloofs)vragen daarmee beantwoord zijn, maar wel dat alles ten goede gekeerd zal worden voor de gelovigen.⁴⁴

1.3.3 Reformatorische belijdenisgeschriften en gereformeerde dogmatiek over kinderen

Wanneer het gaat om de visie op kinderen, springen in de reformatorische belijdenisgeschriften en de gereformeerde dogmatiek drie leerstukken in het oog. Het betreft de leerstukken van de erfzonde, van het genadeverbond en van het sacrament van de kinderdoop. Ook deze drie onderwerpen uit de geloofsleer zijn nauw met elkaar verweven. Daarnaast komt een gedeelte uit de Dordtse Leerregels aan de orde, dat specifiek gaat over jonggestorven kinderen.

De leer van de erfzonde houdt in dat alle mensen delen in de val van Adam, de eerste mens, en daarom geestelijk dood ter wereld komen. Dit leerstuk is vanaf de tijd van Augustinus tot ontwikkeling gekomen. Een Bijbeltekst die hierin een cruciale rol speelt, is Romeinen 5:12: ‘Daarom, gelijk door één mens de zonde in de wereld ingekomen is, en door

⁴¹ Van Genderen en Velema, *dogmatiek*, 389, 440-455, DL 2, HC 29, 37, 42, 45, 56, 59-61 en NGB art. 20-23.

⁴² Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 465-467, 779-795, HC 23, 45, 46, 52, 57 en NGB art. 37.

⁴³ HC 92, 105-107.

⁴⁴ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 265-291 en HC 9, 10.

de zonde de dood, en alzo de dood tot alle mensen doorgedaan is, in welken allen gezondigd hebben.’ Adam wordt hierin gezien als het hoofd van de mensheid. Doordat hij het levensverbond, dat God met hem gesloten heeft, overtreden heeft, is voor alle mensen, ook voor kinderen, de straf van de zondigheid en de dood gekomen. Veel aangehaald in dit verband is ook Psalm 51:7: ‘Zie, ik ben in ongerechtigheid geboren, en in zonde heeft mij mijn moeder ontvangen.’ Ieder mens staat, volgens het leerstuk van de erfzonde, van nature schuldig tegenover God. Wat in de vorige paragraaf beschreven is over de dood en de verlossing daarvan, geldt daarmee ook voor kinderen.⁴⁵

Dat brengt ons bij de leer van het genadeverbond, omdat kleine kinderen zelf nog niet kunnen geloven en de leer dat wel vereist om verlost te worden. Volgens Van Genderen en Velema houdt het genadeverbond de relatie in, die God met de gelovigen én hun kinderen is aangegaan, waardoor Hij Zich als hun God aan hen verbindt en de gelovigen en hun kinderen als zijn volk aan Zich verbindt door Jezus Christus. Volgens de geloofsleer is dit een genadeverbond, omdat God zowel de belofte als de eis die dat met zich meebrengt, vervult. Het genadekarakter van het verbond blijkt juist hieruit, dat kinderen daar al deel van uit mogen maken. In de Bijbelteksten die gaan over God die zijn verbond met mensen sluit, wordt vaak uitdrukkelijk het nageslacht genoemd. Het genadeverbond werkt door de geslachten heen. De eerste plaats in de Bijbel waar de heilsbelofte de vorm van een verbond krijgt, is bij Abraham in Genesis 17:7: ‘En Ik zal Mijn verbond oprichten tussen Mij en tussen u, en tussen uw zaad na u in hun geslachten, tot een eeuwig verbond, om u te zijn tot een God, en uw zaad na u.’ De besnijdenis van jongetjes van acht dagen oud geldt als teken van dit verbond. Kleine kinderen van gelovigen zijn door de belofte van God inbegrepen in het genadeverbond.⁴⁶

De leer van het genadeverbond hangt nauw samen met de leer van het sacrament van de kinderdoop. Waar in het Oude Testament het verbond alleen Israël betreft, is het verbond in het Nieuwe Testament uitgebreid tot alle volken van de wereld. Volgens de geloofsleer is de doop in het Nieuwe Testament in plaats van de besnijdenis gekomen, als teken van het genadeverbond. Aanhangers van deze leer zien de doop als een uiterlijk teken van de belofte van God in het genadeverbond, dat Hij de gedoopte rein wil maken door het bloed van Christus, zowel kinderen als volwassenen. Het water waarmee gedoopt wordt, staat symbool voor het afwassen van de zonde door het bloed van Christus. Met de doop belijden zij ook dat de kinderen eigendom van God zijn. Om de overtuiging kracht bij te zetten dat kinderen van gelovigen in het genadeverbond zijn opgenomen, moeten kinderen gedoopt worden, volgens de geloofsleer. De zaligheid hangt niet af van de doop, want men gelooft dat het verbond kracht heeft in zichzelf en niet in de uiterlijke tekenen daarvan.⁴⁷

Het enige gedeelte uit de belijdenisgeschriften waar het specifiek gaat over het verlies van een jong kind, is een artikel uit de Dordtse Leerregels, dat als volgt luidt:

Nademaal wij van den wille Gods uit Zijn Woord moeten oordelen, hetwelk getuigt dat de kinderen der gelovigen heilig zijn, niet van nature, maar uit kracht van het genadeverbond, in hetwelk zij met hun ouders begrepen zijn, zo moeten de godzalige ouders niet twifelen aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt. (Gen. 17:7; Hand. 2:39; 1 Kor.7:14).⁴⁸

Dit gedeelte wijst ook op de leer van het genadeverbond, waaruit gelovigen troost kunnen putten waar het gaat om de eeuwige bestemming van hun jonggestorven kinderen. Er is geen concrete leeftijdsgrens aan verbonden, maar bedoeld worden ‘kinderen die sterven voordat zij bewust kunnen geloven.’⁴⁹ In paragraaf 1.4.2 ga ik verder op dit gedeelte uit de Dordtse

⁴⁵ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 370-381, DL 3/4 art. 2, HC 7 en NGB 15.

⁴⁶ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 493-516 en DL 2 art. 2 en 4.

⁴⁷ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 517, 518, HC 69-74 en NGB 34.

⁴⁸ DL 1 art. 17.

⁴⁹ Visser, *Al jong naar huis*, 20.

Leerregels in.

Samenvattend is er in de geloofsleer van de Gereformeerde Bond sprake van een vaststaande visie op de dood, waarin zonde en verlossing centraal staan. Het lijden wordt altijd aan een hoger doel toegeschreven. De geloofsleer bevat een apart gedeelte ter vertroosting van ouders van jonggestorven kinderen.

1.4 Toegepaste geloofsleer

Deze paragraaf moet gelezen worden tegen de achtergrond van de beschreven geloofsleer in paragraaf 1.3. In deze paragraaf werk ik de toegepaste geloofsleer uit betreffende de onderwerpen ‘rouwen’, ‘verlies van kinderen’ en ‘zelfdoding’. De drie onderwerpen die aan bod komen, raken de kern van mijn scriptie en binnen de beschreven geloofsleer worden ze niet of zijdelings besproken. Gezien het onderwerp van mijn scriptie is het echter wel van belang om een indruk te krijgen van hoe er binnen de Gereformeerde Bond gesproken en gedacht wordt over de betreffende onderwerpen. Ik behandel de toegepaste geloofsleer in een aparte paragraaf, omdat dit altijd een persoonlijke interpretatie van één of meerdere vertegenwoordigers uit de Gereformeerde Bond betreft. De toegepaste geloofsleer staat daarmee op een ander niveau dan de beschreven geloofsleer, die alle vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond aanhangen. Deels kan dat een kleiner draagvlak betekenen, maar het geeft wel inzicht in de pastorale praktijk. Waar vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond schrijven vanuit hun pastorale praktijk, komt het mogelijke spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk dichterbij.

1.4.1 Rouwen

In de reformatorische belijdenisgeschriften en de gereformeerde dogmatiek is niets concreets vastgelegd met betrekking tot rouwen, daarom wil ik in deze paragraaf ingaan op de visie op rouwen van verschillende vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond. Ik zal met name ingaan op aspecten van rouwen die betrekking hebben op het geloof. Het beschrijven van hele visies op een rouwproces is in dit verband te uitgebreid.

Zowel J. van der Wal, directeur bij GLIAGG⁵⁰, als W. van Vlastuin, destijds predikant binnen de Gereformeerde Bond, constateren dat er in geval van overlijden veel zakelijke vragen op de rouwenden afkomen. Volgens Van Vlastuin kunnen de antwoorden op deze vragen al veel informatie bevatten over wie de overledene voor de rouwenden was, hoe de rouwenden de dood bezien, en ook over de levensovertuiging van de rouwenden en/of de overledene. Om een voorbeeld te noemen: Kiest men voor luxe om uit te drukken dat men om de overledene geeft, of juist voor soberheid om de tijdelijkheid van het graf te benadrukken? Van der Wal geeft aan dat praktische antwoorden, die bij de betrokkenen passen, helpend kunnen zijn in het rouwproces. De veelheid aan vragen en keuzemogelijkheden vraagt daarom om een goede overdenking, het liefst al tijdens het leven.⁵¹

De vraag naar het waarom van het sterven, is gelovigen uit de Gereformeerde Bond niet vreemd. Theoloog en arts A.A. Teeuw merkt op dat God met een andere maat meet dan mensen. In de ogen van mensen kan er zinloos lijden bestaan, maar in Gods ogen is er geen zinloos lijden, omdat Hij een doel heeft met zijn schepping.⁵² Voor christenen is het mogelijk troostend om te zien dat Gods kinderen ook met deze vragen kunnen worstelen. Zo kunnen voorbeelden uit de Bijbel als identificatiefiguren fungeren in een rouwproces. Van Vlastuin noemt Job en Jeremia als voorbeelden uit de Bijbel, die Gods leiding in hun leven niet begrijpen. Het lijkt voor hen alsof God tegen hen is. Van Vlastuin wijst als troost bij rouwen

⁵⁰ *Gereformeerde Landelijke Instelling voor de Geestelijke Gezondheidszorg*

⁵¹ W. van Vlastuin, *Rondom de dood* (Heerenveen 2000) 3 en J. van der Wal e.a., *Omgang met ...* (Heerenveen 1997) 111-112.

⁵² A.A. Teeuw, ‘Zinloos of niet’, *De Waarheidsvriend* 12 (2009) 10-11.

in het bijzonder op de rouwende Jezus. Jezus huilde bij het graf van zijn vriend Lazarus en schaamde zich niet voor zijn verdriet. Hij weet wat rouw is en hoe dat voelt.⁵³ Ook dominee W. Meijer noemt Jezus Christus ook als identificatiefiguur in verdriet, maar dan als de Pastor met hoofdletter. Hij bedoelt hiermee dat Jezus al het lijden van binnenuit kent en haalt hierbij de tekst uit Hebrëen 4:15 aan: ‘Want wij hebben geen Hogepriester, die niet kan medelijden hebben met onze zwakheden, maar Die in alle dingen, gelijk als wij, is verzocht geweest, doch zonder zonde.’⁵⁴ Dit kan voor gelovigen de weg openstellen om met hun eigen lijden en verdriet naar Jezus toe te gaan.

Volgens C.A. Zeelenberg, jeugdwerkadviseur bij het jeugdorgaan van de Gereformeerde Bond, heeft het uiten van het lijden bij het kruis van Jezus al een genezende werking op zich. Ook de wetenschap dat Jezus niet alleen voor de zonden gestorven is, maar ook voor de pijn en het lijden in de wereld, kan volgens Zeelenberg troostend werken.⁵⁵ Volgens van der Wal is de vraag naar het waarom en het waartoe van de dood voor christenen geen doodlopende weg, maar een weg om tot overgave aan God te komen. ‘De moeite met aanvaarding wordt hierin toegespitst op de strijd om aanvaarding-uit-Gods-vaderhand (Zondag 10, HC).’⁵⁶ In het gedeelte uit de Heidelbergse Catechismus waarnaar hij verwijst, komt naar voren dat alle dingen de mensen uit Gods vaderhand toekomen. Van der Wal wijst op de Bijbelteksten waarin God belooft om zo dichtbij te komen, dat Hij een Vader zal zijn voor wezen en een Man voor weduwen. Van der Wal wil hiermee de pijn en het verdriet niet ontkennen en zegt ook dat dit proces lange tijd in beslag kan nemen, maar hij ziet het christelijk geloof als weg tot aanvaarding. Aanvaarding is volgens hem niet alleen de acceptatie van het gemis, maar daarnaast ook de acceptatie van Gods opdracht om te staan in de nieuwe situatie waarin de nabestaande geplaatst is. Volgens Van der Wal kan door aanvaarding winst uit verlies geboren worden.⁵⁷ Een bekende Bijbeltekst met betrekking tot rouwen is 1 Thessalonicensen 4:13, waar staat: ‘Doch, broeders, ik wil niet dat gij onwetende zijt van hen, die ontslapen zijn, opdat gij niet bedroefd zijt, zoals de anderen, die geen hoop hebben.’ Dominee C. den Boer geeft bij deze tekst aan dat er een verschil is tussen verdriet zonder uitzicht voor iemand die zonder God gestorven is, of verdriet over iemand die met God gestorven is, voor wie de opstanding uit de dood komt.⁵⁸ Volgens deze geloofsleer is er voor gelovigen hoop, zelfs als de dood komt. En dat moet in het rouwen zichtbaar zijn.

Voor de christelijke gemeente is het een belangrijke opdracht om elkaars lasten te dragen en zorg te dragen voor de naasten. Van der Wal onderstreept hierbij dat het van belang is om iets van de verpletterende ervaring van rouw mee te voelen, om te voorkomen dat men verkeerde opmerkingen plaatst. Daarvoor is enige kennis van de omstandigheden en de relaties nodig.⁵⁹ Meijer noemt in dit kader het voorbeeld van de vrienden van Job. Eerst zwijgen zij zeven dagen en daarna gieten ze zout in zijn wonden, door wat ze zeggen. Meijer beklemtoont dat de pastor niet op alle vragen antwoord hoeft te hebben en al helemaal niet moet denken dat met die antwoorden het lijden verdwijnt.⁶⁰ Als algemene richtlijn voor de omgang met rouwenden in de christelijke gemeente, haalt Van Vlastuin 1 Korinthe 12:26a aan, waarin staat: ‘En hetzij dat één lid lijdt, zo lijden al de leden mee’.⁶¹ Medeleven en begrip van anderen kan veel troost bieden en is een opdracht voor christenen.

⁵³ Van Vlastuin, *Rondom de dood*, 6-7.

⁵⁴ W. Meijer, ‘Meelijden [3, slot] Een bedding voor verdriet’, *De Waarheidsvriend* 47 (2007) 16-17.

⁵⁵ C.A. Zeelenberg, ‘Plaats voor verdriet’, *De Waarheidsvriend* 05 (2008) 10-11.

⁵⁶ Van der Wal, *Omgaan met ...*, 121.

⁵⁷ Van der Wal, *Omgaan met ...*, 120-125.

⁵⁸ C. den Boer, *1 Thessalonicensen* (Voorhoeve 2000) 126-127.

⁵⁹ Van der Wal, *Omgaan met ...*, 109-110.

⁶⁰ W. Meijer, ‘Meelijden [2] Liturgie van de stilte’, *De Waarheidsvriend* 46 (2007) 12-13.

⁶¹ Van Vlastuin, *Rondom de dood*, 7-8.

1.4.2 *Verlies van kinderen*

Dominee H. Visser, predikant binnen de Gereformeerde Bond, is een ervaringsdeskundige wat betreft het verlies van een kind. Zowel in zijn privéleven als vader, als meerdere keren in het pastoraat als predikant, heeft hij het verlies van een kind meegemaakt. Op grond van deze ervaringen heeft hij het boekje 'Al jong naar Huis'⁶² geschreven, dat hij baseert op het geloofsleerstuk uit de Dordtse Leerregels over jonggestorven kinderen. De ondertitel van het boek luidt 'Bijbelse troost over de zaligheid van jonggestorvenen'. Het boek is bedoeld om troost te bieden aan ouders die een jong kind verliezen.⁶³

Visser neemt als uitgangspunt voor zijn boek dat kinderen een ereplaats hebben in de Bijbel; Kinderen zijn een zegen van God en zijn er tot Gods eer. Ter onderbouwing haalt hij voorbeelden aan van Jezus die kinderen in het midden van geleerden zet en hen zegent, terwijl kinderen in die tijd vaak aan de kant geschoven werden. Visser wil laten zien dat kinderen bij de gemeente van Christus horen. Wel benadrukt hij dat kinderen in zonden ontvangen en geboren zijn en daarom verlossing nodig hebben.⁶⁴

Bij het sterven van kinderen rijst de vraag bij gelovige ouders naar hun eeuwige bestemming. In dat kader gaat Visser, en ook dominee C. Den Boer, in op het artikel uit de Dordtse Leerregels, waarin het gaat over troost uit het genadeverbond voor gelovige ouders die een jong kind verliezen. Niet hun onschuld, niet het geloof van hun ouders, maar het beloftewoord van God zelf is bepalend voor de eeuwige bestemming van die kinderen, volgens Visser. Dat God een verbond met de mensen sluit, waarin ook ongebornen en jonge kinderen begrepen zijn, noemt hij de enige bron van troost. Hij meent dat de troost die ouders uit het geloof putten, samenhangt met de waarde die zij aan Gods beloften toekennen.⁶⁵ Hier neemt Visser een stellig standpunt in met betrekking tot de geloofspraktijk in het rouwproces van ouders. Binnen de Gereformeerde Bond meent men dat persoonlijke gevoelens geen prioriteit moeten hebben boven Gods beloften. Bijzondere geloofservaringen zijn wel mogelijk, maar zeker geen voorwaarde voor het geloof. Voor ouders die geen bijzondere geloofservaring ontvangen, zou dat levenslange onzekerheid betekenen. Bovendien zijn menselijke gevoelens wispelturig en dat betekent dat de troost van het ene op het andere moment weg kan zijn.⁶⁶

Visser weet uit ervaring dat het mogelijk is om God te loven, zelfs tijdens en na het verlies van een kind. Hij ervaart dat zelfs de dood hem niet kan scheiden van de liefde van Christus. Daarnaast kent hij ook de geloofsbeproeving, die volgens hem onvermijdelijk is in de gelovige omgang met het verlies van een kind. Hierbij merkt hij op dat de psalmen ook geen gemakkelijk berusten in het lijden tonen, maar juist strijd, angst en twijfel.⁶⁷ Hieruit maak ik op dat een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk onvermijdelijk is na het verlies van een kind. Visser gebruikt diverse beeldspraken waaruit de dubbelheid van de geloofsleer en geloofspraktijk spreekt. Zo zegt hij: 'Jouw, ons kind, eeuwig bij God. Je ervaart het je leven lang als een wond en als een wonder.'⁶⁸ Daarnaast vergelijkt hij het gelovig kruisdragen, in navolging van en met Christus, met iemand die een zak stenen een berg op sjouwt, in de verwachting dat het bovenaan in goud verandert.⁶⁹ Ook in de twee voorbeelden van ouders die een kind verloren hebben, die hij vanuit zijn pastorale praktijk beschrijft, lijkt sprake van een spanningsveld. In het ene geval ervaart een moeder het verlies als aanvechting van het geloof, waarin God steeds weer troostend spreekt. In het andere

⁶² H. Visser, *Al jong naar Huis*.

⁶³ Visser, *Al jong naar huis*, 9-10.

⁶⁴ Visser, *Al jong naar huis*, 11-27.

⁶⁵ C. den Boer, *Om 't eeuwig welbehagen* (Utrecht 1975) 79-83 en Visser, *Al jong naar huis*, 19-27.

⁶⁶ J.A.H. Jongkind, 'Waar is ons gestorven kind?', *Kerkbode* 44 (2001) 1 en Visser, *Al jong naar huis*, 43-59.

⁶⁷ Visser, *Al jong naar huis*, 68.

⁶⁸ Visser, *Al jong naar huis*, 68.

⁶⁹ Visser, *Al jong naar huis*, 60-70.

voorbeeld komt een vader in opstand tegen God, maar als hij niets meer lijkt te hebben, houdt hij alleen God met zijn beloften over. Als kopje boven de tekst staat ‘Gebalde vuisten, biddende handen’.⁷⁰

Visser pleit voor een liefdevolle en pastorale toon tegen ouders die een kind verloren hebben. Hij ziet geloofsovergave aan God en erkenning dat het goed is wat God doet als doel van het lijden, ook van het verlies van zijn eigen kind. Tegelijkertijd laat hij staan dat het een moeilijk, of onmogelijk, te verwerken leed is.⁷¹ Deze geloofsvisie maakt rouwen tot een mogelijk nog grotere opgave. Visser drukt omstanders op het hart om begripvol te zijn, als ouders (nog) niet zover kunnen komen. Het is opvallend hoe sterk Visser beklemtoont dat dogmatiek niet de boventoon mag voeren in pastoraat bij het verlies van een kind. Over de vraag van ouders naar de eeuwige bestemming van hun kind, zegt hij: ‘Het antwoord op die vraag dient veel meer pastoraal dan leerstellig te zijn.’⁷² En op een andere plaats: ‘Pastoraat mag niet ontaarden in een lesje dogmatiek.’⁷³ Visser verduidelijkt dit met het volgende voorbeeld: als iemand honger heeft, geef je hem geen boek over spijsvertering, maar brood. Bovendien meent hij dat dogmatische geloofsstukken, zoals bijvoorbeeld de erfzonde, mensen kunnen belemmeren bij het zicht op genade.⁷⁴ Mevrouw K. Jonkers-Hordijk die zelf haar dochter verloor, zegt in het verlengde hiervan: ‘Te snel een geloofspleister plakken op een open wond komt het genezingsproces niet ten goede.’ Ze noemt tevens dat het belangrijk is om emoties ook richting God te mogen uiten zonder veroordeling van anderen. Als mogelijkheden binnen het pastoraat rond het verlies van kinderen ziet ze het samen nadenken over geloofsvragen, het ordenen van gedachten en gevoelens en liefdevolle stilte.⁷⁵

1.4.3 Zelfdoding

Aan de visie op zelfdoding wijd ik een aparte paragraaf, omdat dit een specifiek onderdeel is van het onderwerp ‘de dood’. Dit doe ik aan de hand van een boek met pastorale aspecten rond zelfdoding. In het bijzonder maak ik hierbij gebruik van de bijdragen die zijn geleverd door twee predikanten uit de Gereformeerde Bond, namelijk G.S.A. de Knecht en J.P. Nap.⁷⁶ De andere bijdragen zijn van predikanten uit andere reformatorische kerken. De Knecht richt zich op situaties waarin zelfdoding al heeft plaatsgevonden, terwijl Nap schrijft vanuit situaties waarin zelfdoding dreigt of waar een poging tot zelfdoding gedaan is.

Beide predikanten beschouwen zelfdoding als zonde tegen het zesde gebod ‘Gij zult niet doodslaan’. Volgens hen is de Heidelbergse Catechismus daar ook duidelijk over, namelijk dat God de tijden van geboorte en van sterven bepaalt. Zelfdoding gaat in tegen het leven dat God geschonken heeft. De Knecht zegt daarover: ‘Noch aan de poort van het leven noch aan het einde daarvan zullen wij eigenmachtig optreden.’⁷⁷ Hoewel beide predikanten zelfdoding als zonde beschouwen, zien zij zelfdoding niet als een grotere zonde dan andere zonden tegen hetzelfde of een ander gebod.⁷⁸

Wat betreft de eeuwige bestemming van degenen die zichzelf doden, nemen beiden terughoudendheid in acht. De meeste voorbeelden van zelfdoding uit de Bijbel zijn niet positief over het levenseinde van de betreffende personen. Volgens De Knecht geldt dit ook voor hun eeuwige bestemming, maar het gaat hem te ver om dit door te trekken voor iedereen die zichzelf doodt. Nap neemt ook nog terughoudendheid in acht, waar het gaat om de

⁷⁰ Visser, *Al jong naar huis*, 71-75.

⁷¹ Visser, *Al jong naar huis*, 9-10.

⁷² Visser, *Al jong naar huis*, 19.

⁷³ Visser, *Al jong naar huis*, 53.

⁷⁴ Visser, *Al jong naar huis*, 45-66.

⁷⁵ J. Maasland, ‘Onze doden’, *De Waarheidsvriend* 45 (2007) 14-15.

⁷⁶ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*.

⁷⁷ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 106.

⁷⁸ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 105-112 en 163.

eeuwige bestemming van de voorbeelden uit de Bijbel. Hij vindt dat men op grond van de Bijbel niet kan en mag stellen, dat mensen die zichzelf doden, per definitie voor eeuwig verloren zijn. In sommige strenger reformatorische kringen ziet men zelfdoding als kenmerk van de zonde tegen de Heilige Geest en gelooft men dat kinderen van God niet zover kunnen komen dat zij zichzelf doden, omdat God hen daarvoor zou behoeden.⁷⁹ De zonde tegen de Heilige Geest betreft een apart leerstuk. Ik volsta hier met een korte omschrijving: De zonde tegen de Heilige Geest ziet men als de enige onvergefelijke zonde. Het betreft niet één specifieke misdaad tegen de wet, maar een bewust en opzettelijk weerstaan van het werk van de Heilige Geest en het als werk van de duivel bestempelen, waardoor desbetreffende persoon zichzelf van verlossing uitsluit.⁸⁰ In de Gereformeerde Bond hangt men de visie dat zelfdoding bij de zonde tegen de Heilige Geest hoort niet aan. De Knecht en Nap zijn beiden van mening dat de nood in een mensenleven, ook dat van een christen, zo groot kan zijn dat iemand tot zelfdoding kan komen. Wel zien zij het leven als genadetijd om tot geloof te komen, en door zelfdoding maakt iemand zelf een einde aan deze tijd. Ze zien God als degene die uiteindelijk oordeelt, en dat is niet aan mensen.⁸¹

Wat betreft het pastoraat in geval van zelfdoding, legt De Knecht grote nadruk op het meeleven met de nabestaanden en het bidden voor de nabestaanden. Zij hebben niets aan veroordeling en geroddel zonder mededogen, maar wel aan een meelevende geloofsgemeenschap. Het aanwezig zijn is van groot belang, vooral ook na de begrafenis, omdat dan de meeste vragen komen. Daarnaast vindt hij het goed om in het oog te houden, dat ook een predikant niet op alle vragen een antwoord kan hebben. Bijbelse begeleiding en gebed vindt De Knecht noodzakelijk in deze moeilijke omstandigheden.⁸²

Beide predikanten nemen een grote behoefte aan voorlichting en een goed gemeentewezen waar, als het gaat over zelfdoding. De Knecht denkt in dit verband aan een voorlichtingsavond en gebed en aandacht voor elkaar. Nap richt zich op aandacht voor psychische nood in de gemeente. Daarvoor noemt hij als belangrijke punten: het opvangen van suïcidale signalen, open oren en ogen, het opbouwen van vertrouwensbanden binnen de gemeente en trouw en regelmaat in het pastoraat. Hij benadrukt dat het wijzen op zonde niet een doel in zichzelf mag zijn, maar dat dit altijd dient te geschieden in het kader van mogelijke schuldvergeving door Christus. Zorg en aandacht voor elkaar binnen de gemeente vinden beide predikanten van levensbelang, wanneer het gaat om zelfdoding.⁸³

In de voorgaande deelparagrafen over rouwen, verlies van kinderen en zelfdoding komt de geloofspraktijk naast de geloofsleer in zicht. Mijns inziens passen deze visies binnen de geloofsleer, zoals die beschreven is in paragraaf 1.3, en zijn ze een praktijkgerichte uitwerking daarvan. Het dogmatische van de geloofsleer komt in een pastoraal daglicht te staan. Opvallend is de grote rol die de schrijvers steeds opnieuw toekennen aan het pastoraat en het gemeentewezen. Ze pleiten ervoor om rouwende ouders ruimte en tijd te geven op geloofsgebied, ook buiten de kaders van de geloofsleer. Als ideaal blijft overgave aan God, en dat het goed is wat Hij doet, overeind. Zodra de praktijk van het verlies van een kind in zicht komt, lijkt ook een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk aanwezig te zijn.

1.5 Hypotheses

Tot slot formuleer ik enkele hypothesen als het gaat om de vraag hoe geloofsleer en geloofspraktijk zich tot elkaar verhouden in het rouwproces van gelovigen uit de

⁷⁹ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 36-52.

⁸⁰ Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*, 386-388 en D. Rietdijk, *De zonde tegen de Heilige Geest* (Kampen 1990).

⁸¹ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 105-116 en 152-169.

⁸² Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 110-118.

⁸³ Hoogendoorn, *Doe uzelf geen kwaad*, 116-118, 152-169.

Gereformeerde Bond bij het plotselinge verlies van hun kind. Te vermoeden valt dat de volgende punten uit de geloofsleer mogelijk een spanningsveld zichtbaar maken tussen geloofsleer en geleefde werkelijkheid:

- Binnen de geloofsleer is er in grote lijnen een eenduidige visie op de dood en het hiernamaals.⁸⁴ Dit roept de vraag op in hoeverre de visie van de ouders overeenkomt met de visie uit de geloofsleer.
- Volgens de geloofsleer is het persoonlijke geloof van het kind van wezenlijk belang voor zijn eeuwige bestemming. Voor de situatie van het ongeborn gestorven kind, bestaat een leerstuk over Gods beloften, die van kracht zijn voor jonggestorven kinderen van gelovigen.⁸⁵ In hoeverre is de persoonlijke betrokkenheid van het kind (of, in geval van het ongeborn kind, de ouders) op het geloof van invloed op het rouwproces van de ouders?
- Volgens de geloofsleer heeft elke vorm van lijden uiteindelijk een positief doel.⁸⁶ Dit roept de vraag op hoe deze leerstelling van invloed is op de geloofspraktijk in het rouwproces van de ouders.
- Binnen de geloofsleer heeft zelfdoding een zondige duiding.⁸⁷ Welke invloed heeft deze leer in combinatie met de zelfdoding van hun kind op het rouwproces van de ouders?
- Binnen de Gereformeerde Bond wordt benadrukt dat niet de dogmatiek, maar vooral het meelevan vanuit de geloofsgemeenschap de boventoon moet voeren tegenover rouwenden.⁸⁸ Dat roept de volgende vragen op: In hoeverre is er ruimte om persoonlijk te rouwen binnen de kaders van de geloofsleer? En hoe is de interactie tussen de geloofsgemeenschap en de ouders in hun rouwproces?
- Het is de traditie binnen de Gereformeerde Bond dat de plaatselijke kerkenraad een groot deel van de invulling van de rouwdienst bepaalt. Deze wordt gekenmerkt door soberheid en de geloofsleer staat meer centraal dan de overledene.⁸⁹ Dit roept de vraag op hoe een dergelijke invulling zich verhoudt tot de rouwervaringen van de ouders.

In het algemeen verwacht ik dat de geloofsleer en de geloofspraktijk afwisselend elkaar tot steun en tot last zullen zijn, in het leven van een ouder die een kind verloren heeft. Er zijn immers onderwerpen die een spanningsveld kunnen creëren. Daarnaast zijn er ook diverse bronnen en voorbeelden van troost uit de geloofsleer voor de geloofspraktijk aan bod gekomen. Het grote aandeel van de onderwerpen zonde en verlossing in de geloofsleer, is mogelijk terug te vinden in de interviews.

⁸⁴ Zie §1.3.1

⁸⁵ Zie §1.3.1 en §1.3.3

⁸⁶ Zie §1.3.2

⁸⁷ Zie §1.3.1 en §1.4.3

⁸⁸ Zie §1.4

⁸⁹ Zie §1.1.3

2 Theoretisch kader van religieuze coping in een rouwproces

Inleiding

Verlieservaringen zijn universeel. Mensen kunnen bijvoorbeeld hun baan of gezondheid verliezen. Ook krijgt iedereen in zijn leven te maken met verliezen door de dood. Herman de Mönink is grondlegger van de verlieskunde in Nederland. Hij maakt onderscheid tussen overgangsverliezen en incidentele verliezen. Overgangsverliezen liggen in de lijn der verwachting, zoals het verlies van een baan bij pensionering, of het verlies van ouders. Op overgangsverliezen kunnen mensen zich in zekere zin voorbereiden. Op incidentele verliezen kan echter niet geanticipeerd worden, omdat ze onverwacht komen. Een incidenteel verlies werkt vaak meer ontwrichtend dan een overgangsverlies.⁹⁰ Om een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk het scherpst in beeld te krijgen, heb ik in mijn onderwerp voor een incidenteel verlies gekozen, namelijk het plotselinge verlies van een kind. Het verlies van een kind is niet natuurlijk, omdat ouders hun kinderen niet horen te overleven. Als het verlies dan ook nog plotseling komt, zonder ziekbed bijvoorbeeld, is een spanningsveld waarschijnlijk het meest aanwezig. Het plotselinge verlies van een kind brengt ouders onverwacht in een rouwproces.

Rouwen is een onderwerp, waar veel aandacht voor is. Rituelendeskundige Thomas Quartier is gespecialiseerd in rouwrituelen. Hij zegt tijdens het symposium *Veranderende rituelen rond de dood*, dat bijna één op de drie Nederlanders in het bezit is van een huisaltaar. Quartier bedoelt hiermee een speciaal ingerichte plaats in huis om een overledene te herdenken.⁹¹ Dit voorbeeld en het feit dat er rouwrituelendeskundigen en verlieskundigen bestaan, geven aan hoe universeel rouwen is en dat er veel aandacht voor is. Op wetenschappelijk terrein zijn er de laatste twee decennia veel ontwikkelingen in rouwtheoretische inzichten.⁹² Rouwen na het verlies van een kind krijgt ook specifiek aandacht. Een voorbeeld uit de media is het televisieprogramma *Ik mis je*, waarin een herinneringsfilm wordt gemaakt over een overleden kind.⁹³ Voor een overzicht van wetenschappelijke artikelen verwijs ik naar een bijdrage van de psychologen S.S. Rubin en R. Malkinson in het handboek over rouwen, die ook uiteenzetten waarom juist het verlies van een kind heel ontwrichtend werkt.⁹⁴

In dit hoofdstuk wordt de volgende deelvraag beantwoord: welke inzichten bieden het constructivistische copingmodel 'relearning the world' van Thomas Attig en het religieuze copingmodel van Jan van der Lans, voor het rouwproces in het algemeen, en voor de religieuze coping in het bijzonder? Om inzicht te kunnen krijgen in de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk in een rouwproces, bevat dit hoofdstuk een theoretisch kader voor een rouwproces. Dit kader vormt samen met de geloofsleer, zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk, de basis voor de analyse van de interviews. Er zijn uiteenlopende visies op een rouwproces en diverse modellen om een rouwproces in kaart te brengen. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van twee copingmodellen. Het copingmodel voor verliesverwerking van de filosoof Thomas Attig is gebaseerd op het constructivistische gedachtegoed.⁹⁵ Constructivisten gaan uit van de gedachte dat werkelijkheid of waarheid niet gekend kunnen worden, maar dat ieder mens deze persoonlijk construeert. In combinatie met een geloofsleer, waarin in grote lijnen een eenduidige visie is op waarheid en werkelijkheid,

⁹⁰ De Mönink, *Verlieskunde*, 33.

⁹¹ www.ru.nl/soeterbeeckprogramma/terugblik/terugblik_voorgaande/terugblik_2009/samenvatting_lezing/ (29 november 2012).

⁹² Hagman in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 13-31.

⁹³ www.eo.nl/ikmisje (29 november 2012).

⁹⁴ S.S. Rubin en R. Malkinson in: M.S. Stroebe e.a., *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care* (Washington 2001) 219-240.

⁹⁵ Thomas Attig, *How we grieve. Relearning the world* (Oxford 1996).

kan dit model het gezochte spanningsveld naar voren brengen. Gezien de hoofdvraag besteed ik in het bijzonder aandacht aan de relatie tussen rouwproces en geloof. Naast het copingmodel van Attig is daarom het religieuze copingmodel van de godsdienstpsycholoog Jan van der Lans gebruikt. Hij wijst momenten aan in het copingproces waar religie een rol kan spelen.⁹⁶ De eerste paragraaf vormt een inleiding op de copingmodellen. In de tweede paragraaf volgt een uiteenzetting van het copingmodel van Attig. De derde paragraaf is toegespitst op religieuze coping aan de hand van het model van Van der Lans. In de vierde paragraaf komt de verbinding tussen de modellen aan bod. Hoe zijn de modellen te combineren en waar schuren de modellen? Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele hypothesen voor de analyse van de interviews.

2.1 Inleiding op de copingmodellen

De filosoof Thomas Attig schrijft en doceert sinds 1974 over dood, sterven, rouw en verlies. Attig heeft zijn copingmodel voor rouwen opgesteld vanuit het constructivistische gedachtegoed. De psycholoog Robert A. Neimeyer vat de kernpunten van het constructivisme samen aan de hand van wat verschillende constructivistische denkers daarover gezegd hebben. Vanuit een constructivistisch perspectief is er geen ‘enige waarheid’ of ‘werkelijkheid’ die gekend kan worden. Kennis en waarheid zijn geen kant-en-klaar producten, maar zijn maakbaar en vormbaar en daardoor ook veranderlijk. Het karakter van de werkelijkheid wordt op zowel individueel als collectief niveau geconstrueerd. Deze constructies komen voort uit persoonlijke ervaringen en zijn situatiegebonden. Het gebruik van taal is de mogelijkheid bij uitstek om betekenis toe te kennen aan de beleefde werkelijkheid.⁹⁷ Godsdienstpsychologe Hanneke Muthert omschrijft het constructivisme kernachtig als volgt:

Binnen deze denkrichting gaat men ervan uit dat een eenduidige verklaring van de werkelijkheid niet voorhanden is, waardoor deze ook niet te kennen is. Daarmee komt het toekennen van zin en betekenis aan elementen in het leven, zowel individueel als in bredere verbanden, centraal te staan.⁹⁸

Neimeyer pleit samen met andere constructivistische denkers voor een narratieve wending in het constructivisme. Het vertellen komt dan centraal te staan. Zowel de inhoud van de woorden als de wijze waarop men vertelt zijn van belang. Elke persoon vertelt een ander verhaal en geeft andere woorden aan dezelfde gebeurtenis. Mensen zijn co-auteurs van hun eigen levensverhaal, omdat ze op hun eigen wijze betekenis toekennen aan alles wat in hun leven plaatsvindt.⁹⁹ Ook Attig hecht grote waarde aan de verhalen van rouwenden over hun verlies: ‘I believe that stories of loss through death are the heart of the matter in reflection on loss and coping.’¹⁰⁰ Interviews met ouders over het verlies van hun kind zijn volgens deze theorie dus een rijke bron van informatie over betekenisgeving in een rouwproces.

Attig richt zich in zijn model op coping met verlies. Hoewel hij met zijn model de hele breedte van verlieservaringen op het oog heeft, richt hij zich vooral op coping met verlies ten gevolge van de dood.¹⁰¹ Attig geeft aan dat een rouwproces niet in een universeel takenmodel of fasenmodel te vatten is. Lange tijd is de gedachte geweest, dat rouwen erop gericht moest zijn om los te komen van de overleden dierbare. Volgens de psycholoog Sigmund Freud, en velen die op zijn theorie verder gewerkt hebben, moet een rouwende zijn emotionele libido

⁹⁶ Jan van der Lans, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen* (Tilburg 2006) 72-127.

⁹⁷ Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 215-217, 263-264.

⁹⁸ Hanneke Muthert, *Verlies en verlangen. Verliesverwerking bij schizofrenie* (Assen 2007) 54.

⁹⁹ Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 215-217, 263-264.

¹⁰⁰ Attig, *How we grieve*, 7.

¹⁰¹ Attig, *How we grieve*, 9.

onttrekken aan de overledene, zodat hij weer in staat is om nieuwe relaties aan te gaan.¹⁰² De veelgebruikte fasen- en takenmodellen zijn ook nog grotendeels gebaseerd op dat idee. Een bekend voorbeeld is het fasenmodel van de psychiater Elisabeth Kübler-Ross. Zij onderscheidt vijf stadia die mensen na een ingrijpende ervaring doorlopen: ontkenning, woede, marchandieren, depressie en aanvaarding.¹⁰³ Opvallend is dat haar model gebaseerd is op ervaringen van stervenden, maar vaak op rouwenden wordt toegepast.¹⁰⁴ Hoewel Attig bepaalde fasen in een rouwproces herkent, en het actieve van takenmodellen waardeert, mist hij een aantal essentiële elementen in deze modellen. Hij vindt dat deze modellen voorbijgaan aan de individualiteit en uniciteit van elk rouwproces, en de oneindigheid van een rouwproces. Een universeel model voor een rouwproces past niet in een constructivistische visie.¹⁰⁵ Attig sluit met deze visie aan bij moderne psychoanalytische inzichten. De psychoanalyticus George Hagman betoogt in zijn artikel dat uniciteit, individualiteit en continuïteit van rouwen veel meer centraal moeten staan dan rouwen volgens vaste structuren met als einddoel de los te komen van de overledene.¹⁰⁶ Rouwen is een complex geheel van individuele processen in een bredere context.

Zowel Attig als Van der Lans ziet rouwen als een copingproces. De term ‘coping’ is afkomstig uit de psychoanalyse van Sigmund Freud. Hij en velen die op zijn theorie voortborduren, zien coping als een verdedigingsmechanisme bij seksuele en agressieve impulsen. Later bij de opkomst van de cognitieve psychologie, ontstaat het concept van coping waarbij het individu een interactie aangaat met de omgeving.¹⁰⁷ De psycholoog Richard Lazarus, op wiens werk Van der Lans zijn model ook baseert, is een autoriteit op het gebied van coping met stress. Hij definieert coping als volgt: ‘cognitive and behavioural efforts to master, reduce or tolerate the internal and/or external demands that are created by the stressful transaction.’¹⁰⁸ Coping omvat dus alle pogingen om de eisen die een stressvolle situatie stelt, te reguleren. Van der Lans onderscheidt twee vormen van coping die hij in zijn model koppelt aan twee dimensies van zingeving. Coping impliceert in de eerste plaats altijd een attributieproces waarin men zoekt naar een verklaring en een aanvaardbare rechtvaardiging voor het verlies. In de tweede plaats is coping gericht op het behouden of hervinden van controle.¹⁰⁹ Attig zegt het volgende over rouwen als copingproces, zonder coping duidelijk te definiëren: ‘I use *grieving* to refer to the full range of our coping responses to loss through death (...) I develop a further distinction between *grief* as a specific emotion and *grieving* as a coping process.’¹¹⁰ En verderop: ‘The emotion comes over us and, in its extreme form, threatens to preoccupy us. *Grieving* as coping requires that we respond actively, invest energy, and address tasks. Among other things, coping requires that we come to terms with our *grief* emotion.’¹¹¹ Wanneer een rouwproces wordt beschouwd als copingproces, ligt de nadruk op het actieve en persoonlijke van rouwen, met als doel de controle te behouden, of te hervinden.

Ik gebruik de term ‘rouwproces’, omdat het woord ‘proces’ een beweging laat zien. Het woord ‘rouwverwerking’ kan eindigheid van het rouwen suggereren. Ook zijn de termen ‘rouwen’ en ‘rouwproces’ vooral gerelateerd aan de dood, meer dan bijvoorbeeld de term

¹⁰² Sigmund Freud, *Trauer und melancholie* (Leipzig 1907) beschikbaar via: www.ebookbrowse.com/sigmund-freud-trauer-melancholie-pdf-d95443253 (23 maart 2013).

¹⁰³ Elisabeth Kübler-Ross, *On death and dying* (London 1969).

¹⁰⁴ Muthert, *Verlies en verlangen*, 233.

¹⁰⁵ Attig, *How we grieve*, 44-47 en Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 18.

¹⁰⁶ Hagman in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 13-31.

¹⁰⁷ Jos Pieper, ‘Religieuze coping’, 139.

¹⁰⁸ Richard S. Lazarus en Susan Folkman, *Stress, appraisal, and coping* (New York 1984) 843.

¹⁰⁹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 107-108.

¹¹⁰ Attig, *How we grieve*, 9.

¹¹¹ Attig, *How we grieve*, 33.

‘verliesverwerking’. Het woordenboek van Van Dale geeft bij het woord ‘rouw’ de toespitsing: ‘m.n. vanwege een sterfgeval’¹¹². De termen ‘rouwen’ en ‘rouwproces’ verwijzen naar het mogelijk langdurige proces waarin iemand komt na het verlies van een dierbare.

Omdat de focus van deze scriptie ligt op de rol van geloof in een rouwproces, gebruik ik naast het model van Attig een model voor religieuze coping. De godsdienstpsycholoog Kenneth Pargament is de grondlegger van de religieuze copingtheorie. Hij omschrijft religieuze coping als ‘a search for significance in times of stress in ways related to the sacred.’¹¹³ Onder ‘the sacred’ verstaat Pargament in de eerste plaats het goddelijke, of de transcendente werkelijkheid, en in de tweede plaats alles wat in verband gebracht wordt met het goddelijke.¹¹⁴ De godsdienstpsycholoog Jan van der Lans heeft veel geschreven over religieuze ervaringen in combinatie met psychologie. Hij heeft zijn copingmodel opgesteld over zingeving bij stress en welke functies religie hierin kan vervullen. Van der Lans heeft als doel met zijn model om een theoretische basis te leggen voor reflectie op de rol van zingevingsproblemen bij psychische problematiek.¹¹⁵ Hoewel Van der Lans zich niet specifiek richt op een rouwproces, is zijn model wel van toepassing voor dit onderzoek. Het plotselinge verlies van een kind is een stressvolle gebeurtenis, die zingevingsvragen kan oproepen. Het model van Van der Lans biedt de mogelijkheid om inzicht te krijgen in de religieuze zingeving in een rouwproces.

Door het gebruik van een constructivistisch copingmodel dat gericht is op rouwen in combinatie met een copingmodel dat gericht is op religieuze zingeving bij stress, is het mogelijk inzicht te krijgen in de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van een ouder na het plotselinge verlies van een kind. Het constructivistische copingmodel met de open zienswijze op hoe waarheid en werkelijkheid geconstrueerd worden, kan in combinatie met de vaste geloofsleer het spanningsveld naar voren brengen. En het religieuze copingmodel wijst de momenten aan in het copingproces waarop religie van belang kan zijn. Dat zijn tevens de momenten waarop het spanningsveld zich voor kan doen.

2.2 Constructivistisch copingmodel ‘relearning the world’ van Attig

In zijn copingmodel beschrijft Attig een rouwproces als *relearning the world*: de wereld opnieuw leren: ‘...grieving involves nothing less than relearning the world of our experience.’¹¹⁶ De nadruk ligt in het model meer op het rouwen en dat wat nog is, dan op het verlies zelf. Het verlies van een dierbare werkt ontwrichtend in het leven van de rouwende. Zijn wereld is een chaos na het verlies en hij moet deze reorganiseren, ofwel opnieuw leren. Dat doet hij door het formuleren van ‘antwoorden’. Rouwen is een proces van ‘antwoorden’, waardoor iemand zichzelf kan hervinden na een verlies.¹¹⁷ Volgens Attig is het gevaar groot om jezelf te verliezen in rouw. Het is de kunst om de uitdagingen van het rouwproces aan te gaan. Elke situatie en elk moment vraagt om keuzes in coping met het verlies, zowel bewust als onbewust.¹¹⁸ Hoe iemand deze keuzes maakt, is afhankelijk van veel verschillende factoren.

¹¹² www.vandale.nl/opzoeken?pattern=rouw&lang=nn (29 november 2012).

¹¹³ Kenneth I. Pargament, *The psychology of religion and coping: theory, research, practice*. (New York 1997) 32, 90.

¹¹⁴ Kenneth I. Pargament, *Spiritually integrated psychotherapy: understanding and address in the sacred* (New York 2007) 32-34.

¹¹⁵ Van der Lans, *Religie ervaren*, 74.

¹¹⁶ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 33.

¹¹⁷ Attig, *How we grieve*, 54-61 en Muthert, *Verlies en verlangen*, 54-61. Bij de uiteenzetting van het model van Attig maak ik ook gebruik van het modelschema dat Muthert op basis van zijn theorie gemaakt heeft: zie bijlage 1.

¹¹⁸ Attig, *How we grieve*, 36-42.

2.2.1 Rouwen is een actief proces voor de gehele persoon

Betekenis maken en vinden staan centraal in het proces van ‘antwoorden’. Betekenis maken houdt in dat de rouwende zelf bewust en actief nieuwe betekenissen tot bestaan roept. Betekenis vinden is meer passief. Het duidt op gewoontes en betekenissen waar hij vertrouwd mee is en die van kracht blijven na het verlies. Hij ontdekt betekenisvolle continuïteit in zijn levenspatronen. Het proces van ‘antwoorden’ heeft in hoofdzaak een tweeledige uitwerking. Ten eerste gaat men de wereld in al zijn facetten opnieuw leren. Men geeft en ondervindt opnieuw continuïteit en betekenis aan zijn levensverhaal. In de tweede plaats geeft men betekenis aan zijn lijden.¹¹⁹ De biografie van een rouwende is getekend door het verlies, vanaf het moment van het verlies. Dan begint een rouwproces, het formuleren van ‘antwoorden’. De rouwende kan te allen tijde zijn ‘antwoord’ herzien of herformuleren. Het is een proces dat nooit definitief afgerond is en veel energie kost.¹²⁰

Het proces van ‘antwoorden’ is multidimensionaal en gaat om het maken en vinden van betekenis op veel verschillende niveaus tegelijk. *De wereld opnieuw leren* is opnieuw leren hoe te zijn en te handelen in de wereld zonder degene die men liefheeft.¹²¹ Het plotselinge overlijden van een geliefde slaat vanzelfsprekende levenspatronen en verwachtingen aan stukken. In het geval van het verlies van een kind geldt dat waarschijnlijk in het bijzonder, omdat de toekomstverwachting en de dagelijkse bezigheden van een kind voor ouders vaak een grote plaats innemen. Een rouwproces is volgens Attig een zeer intensief en actief proces. De verdere uiteenzetting van zijn model zal duidelijk maken waardoor dat komt.

De wereld opnieuw leren is volgens Attig ook aanpassing aan de grote mysteries van het leven, zoals eindigheid, verandering, onvolmaaktheid, onzekerheid en kwetsbaarheid. Attig noemt het mysteries, omdat ze niet ineens op te lossen of te beheersen zijn, maar ook niet te negeren zijn. Ze dagen mensen uit op een manier die gewone problemen niet doen. Juist in de moeilijkste periodes van het leven, komen deze mysteries op mensen af. Door een ‘antwoord’ te formuleren op wat hem overkomen is, kan iemand volgens Attig opnieuw vertrouwen stellen en zijn plaats innemen in de veranderde wereld om zich heen. ‘Antwoorden’ worden zowel op individueel als op collectief niveau geconstrueerd. Men kan betekenis vinden in cultuur, familie of gemeenschap. Afhankelijk van de bevrediging die een bepaalde betekenis geeft, kan men zijn betekenisbronnen herwaarderen.¹²² Een ouder die zijn kind verliest, komt in aanraking met de mysteries van het leven. Het geloof van de ouder, als onderdeel van cultuur, en de geloofsgemeenschap om hem heen kunnen een belangrijke rol vervullen in het formuleren van zijn ‘antwoord’.

Het formuleren van ‘antwoorden’ is geen puur cognitieve aangelegenheid. Volgens Attig ‘antwoordt’ de rouwende als persoon in zijn geheel. Hij is er zowel intellectueel, emotioneel, psychologisch, gedragsmatig, fysiek, sociaal als spiritueel bij betrokken voor de rest van zijn leven.¹²³ Intellectueel kan de rouwende zoeken naar een rationeel begrijpen van de situatie in zijn leven. Emotioneel kan hij een weg zoeken om bijvoorbeeld met zijn verdriet, angst en boosheid om te gaan. Psychologisch probeert de rouwende mogelijk zijn beeld van de werkelijkheid te rijmen met zijn verlies. Zaken die voorheen minder belangrijk leken, kunnen nu op de voorgrond komen te staan en vragen oproepen. Gedragsmatig past de rouwende bepaalde gebruiken aan. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan een gezamenlijke hobby die niet meer uitgeoefend kan worden. Fysiek kan de rouwende het verlies soms letterlijk voelen door bijvoorbeeld benauwdheid of pijn. Sociaal ontmoet hij mensen die de

¹¹⁹ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 33-43.

¹²⁰ Muthert, *Verlies en verlangen*, 54.

¹²¹ Attig, *How we grieve*, 10-16.

¹²² Attig, *How we grieve*, 15-16 en Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 45-46.

¹²³ Attig, *How we grieve*, 49-55, 99-127 en Muthert, *Verlies en verlangen*, 236-237.

overledene ook gekend hebben. Mogelijk moet hij die relaties opnieuw vorm geven. Een nieuwe vorm kan ook betekenen dat er helemaal geen contact meer is. Spiritueel kan de rouwende vrede en troost zoeken. Hij kan zijn hoop en geloof verdiepen of wijzigen, al naar gelang hij er betekenis in vindt. In het rouwproces zijn dus alle facetten van de persoonlijkheid actief.

Bovendien formuleert men volgens Attig ‘antwoorden’ in alle dimensies van zijn bestaan. De rouwende moet opnieuw betekenis geven aan de fysieke wereld, de sociale wereld, de wereld in relatie tot zichzelf en de wereld in relatie tot het verlorene. Op al die verschillende niveaus moet hij opnieuw zijn plaats in de wereld innemen.¹²⁴ De volgende vragen zijn hierbij richtinggevend: Welke waarde en betekenis hadden bepaalde zaken voor het verlies? En welke waarde en betekenis kunnen ze nu nog hebben na het verlies? Welke invloed zal de afwezigheid van mijn geliefde hebben op de betekenissen die ik nu ervaar zonder hem? Ik zal deze vier dimensies illustreren aan de hand van voorbeelden uit de interviews:

- De fysieke wereld van meneer Valk, wiens zoon door zelfdoding om het leven is gekomen: *Z'n kamer zoals die is, ik loop er zo nu en dan nog een keertje doorheen. En dat is op zich nog best een fijn gevoel: hier zat hij en hier hangen z'n kleren.*
- De sociale wereld van mevrouw Valk : *Het heeft lang geduurd, voordat ik een winkel in ging sowieso, maar als je dan een winkel in ging, zag je mensen gewoon het andere pad nemen. Of als je op de fiets door het dorp fietste, zag je mensen gewoon nét even met hun dochtertje praten, of nét even de andere kant op kijken. En dat was wel heel heftig. M'n dochter zei: Je kunt zo naar de supermarkt gaan, mensen lopen toch allemaal weg. Ja, mensen kunnen daar enorm moeilijk mee omgaan. Aan de andere kant, zijn er ook mensen die zeggen: we moesten gewoon naar jullie toe. We hebben het zelf meegemaakt, dat we een kind verloren hebben. En ook van: we moesten gewoon naar jullie toe, dit had één van onze kinderen ook kunnen gebeuren. Terwijl we ze normaal wel eens spraken, maar niet bij elkaar kwamen ofzo. En waar je dus nu heel goed mee kunt praten.*
- De wereld in relatie tot zichzelf van meneer Hoogland, wiens zoon door een hersenbloeding om het leven is gekomen: *Waarom geloof je eigenlijk als het zo gaat als nu? Bert heeft eigenlijk geen verkeerde dingen gedaan. Als ik m'n lijstje klaarmaak, dan zijn er zat die waren veel eerder aan de beurt.*
- De wereld in relatie tot haar kind van mevrouw Valk : *En nu hebben we dus gedichten van hem gevonden. Daarin sprak hij over dat hij blij werd van de zon, de lucht, de zee was het donkere in zijn leven. En ook over dat je straks voor God moet komen te staan, en wat er met deze aarde ging gebeuren. Ik denk dat dat iets is, waar hij zich toch heel erg druk om gemaakt heeft. Van dingen die hij om hem heen zag, terwijl hij daar dus niet over gepraat heeft. En dat hij eigenlijk veel banger geweest is, als dat wij in de gaten hebben.*

Attig vergelijkt het bestaan van elke persoon met een web van connecties met dingen, plaatsen, mensen, ervaringen, activiteiten, enzovoort. De dood van een dierbare veroorzaakt een gat in alle webben, die met het web van de overledene in aanraking komen.¹²⁵ Bij toepassing van dit beeld op de situatie van ouders die een kind verloren hebben, is het web van een ouder waarschijnlijk ten nauwste verbonden met het web van zijn kind. In dat geval is er een groot gat in het web van de ouder geslagen. Aan de ouder is de taak om alle losse draadjes weer een plaats en richting te geven, door middel van zijn ‘antwoorden’.

¹²⁴ Attig, *How we grieve*, 99-127 en Muthert, *Verlies en verlangen*, 236-239.

¹²⁵ Attig, *How we grieve*, 135-156

2.2.2 Elk rouwproces is uniek en persoonlijk

De complexiteit en diversiteit van een rouwproces maken een ‘antwoord’ zeer persoonlijk en uniek. Vaak is een rouwende persoon op zoek naar herkenning in zijn rouwproces. Hij probeert te begrijpen wat hem overkomt. Mede door die zoektocht komt hij erachter dat zijn rouwproces een unieke ervaring is. Begrip voor het unieke van de ervaring is volgens Attig van essentieel belang om een goed beeld van het rouwproces te krijgen. Een ‘antwoord’ is dan ook nooit goed of fout.¹²⁶ Geen enkel rouwproces is gelijk aan een ander rouwproces, zelfs niet van twee ouders die rouwen over hetzelfde kind. Het verlies van een kind vraagt om formulering van ‘antwoorden’ van elk van de ouders apart.

Ook de mogelijkheden na het verlies zijn persoonsgebonden en dus uniek. In het hele proces van ‘antwoorden’ is de rouwende begrensd door persoonlijke kwetsbaarheden. Naast de plotselinge doorbreking van zijn levensverhaal en levenspatronen, maken verschillende factoren hem kwetsbaar in het rouwproces.¹²⁷ De door Attig genoemde kwetsbaarheden licht ik toe met voorbeelden uit de interviews, zowel algemeen bij het verlies van een kind als religieus in het bijzonder. De opsomming van kwetsbaarheden is mogelijk niet volledig, maar dekt wel grotendeels de lading. De rouwende ouder kan kwetsbaar zijn:

- in verbondenheid met zijn kind. Met ontelbare plaatsen, voorwerpen, relaties, dagen, gebeurtenissen en personen zijn herinneringen of toekomstplannen verbonden aan zijn kind. De kwetsbaarheid kan zich uiten in contact met leeftijdsgenoten van zijn overleden kind, wanneer de ouder bijvoorbeeld ziet dat zij wel nieuwe levensfasen en mijlpalen bereiken, zoals bij meneer Smit: *Ik werk op school, en soms zit je te tellen, het is zo lang geleden en twee jaar geleden was dat, dan zou hij vier geworden zijn en zou hij naar school gaan. Dus toen dacht ik van: al die jochies die nou voor het eerst komen in de kleutergroepen. Ja misschien, het zou best kunnen dat mijn zoontje ook nu naar school was gegaan. Ik zag er heel erg tegenop, zelf tegen die tijd op school, je ziet ze dan instromen, je bent er heel betrokken bij, bij school.*
- voor verlies van heelheid. Dit kan zijn wanneer de ouder het leven zonder zijn kind als incompleet ervaart en vanzelfsprekende dingen van voorheen nu een leegte achterlaten. Bijvoorbeeld in de vreugde en zorgen die de ouder over zijn kind had en de dagelijkse bezigheden, waarbij de zorg voor zijn kind zo vanzelfsprekend was. Mogelijk verliest ook het geloof van een ouder zijn heelheid. Bijvoorbeeld als hij niet begrijpt waarom God zijn kind laat sterven, zoals meneer Hoogland: *waarom geloof je eigenlijk als het zo gaat als nu?*
- in angst over onafgemaakte zaken. Hierbij valt te denken aan de toekomstplannen voor zijn kind, zowel die van de ouder als van zijn kind zelf, die een andere wending krijgen. Er was nog zoveel te zeggen, te doen en te verwachten. Deze zaken maken de ouder mogelijk kwetsbaar, omdat hij er weinig of niets meer aan kan veranderen, zoals voor mevrouw Valk na de zelfdoding van haar zoon: *Omdat hij ook nog om hulp gevraagd heeft. Want hij heeft natuurlijk donderdags de afspraak gemaakt voor de volgende dag.*
- in geladen relaties met zijn kind. Niet alles in een relatie tussen ouder en kind is perfect en liefdevol. Negatieve ervaringen en herinneringen aan zijn kind belemmeren de ouder mogelijk in zijn rouwproces, zoals bij mevrouw Hoogland: *Maar hij had ook driftbuien. Hij heeft een keer de deur hier in elkaar gegooid, hij heeft mij, weet ik het, wou hij me van de trap af trappen.*
- voor verdere niet-gekozen verliezen. Het verlies van zijn kind, heeft voor de ouder meerdere verliezen tot gevolg. In geval van een ongeboorn, gestorven kind, komt er bijvoorbeeld nooit de doop die de ouder zijn kind had willen meegeven. De

¹²⁶ Attig, *How we grieve*, 3-98.

¹²⁷ Attig, *How we grieve*, 75-93.

doopdienst waar zijn kind bij had ‘gehoord’, komt echter wel, met alle bijkomende gevoelens voor de ouder, zoals voor mevrouw Smit: *Ik dacht: ik ga niet, ik doe het niet. Ik had echt zoiets van: nee dat kan ik echt niet verkroppen.*

- door de omstandigheden bij het verlies van zijn kind. Mogelijk voelt een ouder zich tekortgeschoten, wanneer hij niet bij het overlijden van zijn kind aanwezig was. In geval van zelfdoding kan het voor de ouder moeilijk zijn om te accepteren dat er niemand thuis was, zoals voor mevrouw Valk: *Daarna is hij naar huis gefietst met een vriend. En hij heeft hier aan de weg nog gevraagd: Ga je met me mee naar huis, kom je bij me spelen? Zegt hij: nee, ik kan niet, want ik moet nog trainen en ik moet m'n huiswerk nog doen. Toen is hij dus alleen thuis gekomen. Normaal komt z'n zus wel eens op donderdagmiddag thuis, die was er ook niet. Ik was werken, de buurjongen die heel vaak komt, had net ook iets anders, die ging met z'n vader mee. Kwart over drie is z'n laatste mail geweest.*
- door de grenzen aan zijn copingcapaciteiten. Zoals eerder genoemd, is de ouder als gehele persoon betrokken bij zijn rouwproces. Zowel spiritueel, intellectueel, emotioneel, psychologisch, gedragsmatig als sociaal formuleert hij zijn ‘antwoorden’. Hij is op al die verschillende niveaus echter ook begrensd. Capaciteiten verschillen van persoon tot persoon. Zo heeft de een bijvoorbeeld meer intellectueel vermogen, waar de ander sociaal veel meer mogelijkheden heeft, maar al die mogelijkheden zijn begrensd. Zoals bij mevrouw Hoogland die niet meer kan genieten van feestdagen: *Nee, zoals vorig jaar ook, was m'n zus 25 jaar getrouwd. Ja, nou leuk! Voor hun natuurlijk hartstikke leuk hoor, maar voor ons niet. Maar voor ons is het dan weer een rottijd. Dat is altijd wel, maar met zulke dagen nog erger.*
- in sociale omstandigheden. Wanneer bijvoorbeeld de ouder en zijn omgeving zelfdoding als zonde beschouwen, is het confronterend voor hem als zijn eigen kind door zelfdoding om het leven komt, zoals voor mevrouw Valk: *Ja, het is natuurlijk nooit goed te praten. Ik bedoel, het is iets wat een zonde is.*

De ouder moet *de wereld opnieuw leren* binnen de grenzen die inherent zijn aan zijn persoonlijke kwetsbaarheden.

Om betekenis te geven aan het lijden, is het volgens Attig van essentieel belang om de ingewikkelde overgang te maken van liefhebben in tegenwoordigheid naar liefhebben in afwezigheid. Hij doelt hiermee op een liefde voor de overleden dierbare, die ook voortduurt na de dood. Een overleden kind blijft bijvoorbeeld bij zijn ouders in gedachten, gebeden, herinneringen en gesprekken. Ook kunnen ouders hun kind nog vergeven, prijzen, respecteren, enzovoort. Zelfs de mogelijkheid om van hun kind te ontvangen blijft, door erfenissen die hij heeft nagelaten in de vorm van brieven, foto's, werkstukken, uitspraken en herinneringen. Dat geeft het kind een symbolische onsterfelijkheid. De grote verschillen zijn, dat men niet meer kan samenkomen en er geen wederkerig contact meer is, maar het liefhebben houdt daar volgens Attig niet op.¹²⁸ De weg naar voortdurende liefde geeft een andere kijk op het lijden. Het gemis gaat meer lijken op het gemis bij het leven als men tijdelijk van elkaar gescheiden was. Men geeft de overledene een nieuwe aanwezigheid in zijn leven. De connecties met hem zijn veranderd en daarnaast ook met vrienden, familie, de grotere gemeenschap en met God. Door de overgang naar voortdurende liefde kan de rouwende nieuwe heelheid vinden.¹²⁹ Deze visie is in overeenstemming met recente rouwtheoretische inzichten, waarin een blijvende relatie met de overledene als zinvol en waardevol wordt beschouwd voor het rouwproces. Hagman is een vooraanstaand bepleiter van deze vernieuwde theorie. Het is vernieuwend, omdat sinds de tijd van Freud de heersende gedachte was, dat rouwenden hun band met de overledene moesten loslaten en pas daarna in

¹²⁸ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 46-48.

¹²⁹ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 51-52.

staat waren om nieuwe relaties aan te gaan. Tot eind jaren 80 is deze visie leidend geweest voor rouwtheorieën, en de invloed daarvan is vaak tot op heden merkbaar.¹³⁰

Volgens het model van Attig zal een ouder die zijn kind verliest, de betekeniswaarde van alle facetten van zijn leven (opnieuw) een plaats moeten geven in zijn rouwproces, dus ook met betrekking tot het geloof. De fysieke geloofswereld, de sociale geloofswereld, de geloofswereld in relatie tot het zelf en de geloofswereld in relatie tot het kind zal hernieuwde betekenis krijgen. De ouder is zowel intellectueel, spiritueel, emotioneel, psychologisch, gedragsmatig als sociaal betrokken bij die betekenisgeving. Ook moet de ouder zijn plaats opnieuw vinden ten opzichte van de mysteries die het leven stelt. Elementen uit de geloofsleer en de geloofspraktijk kunnen in hun betekenis gestaafd worden, maar ze kunnen ook nieuwe betekenis krijgen, of vervangen door andere elementen, die op dat moment meer betekenisvol zijn in het ‘antwoord’ van de ouder. De overgang naar voortdurende liefde kan helpend zijn om tot nieuwe heelheid te komen. Idealiter is dat het doel van het proces, maar in dit hele proces is de ouder begrensd door persoonlijke kwetsbaarheden. Al deze factoren maken elk rouwproces tot een uniek en intensief proces van ‘antwoorden’, dat nooit definitief af is.

Om het in een beeld te vatten: het proces van ‘antwoorden’ lijkt op het slijpen van een diamant. Eerst is er een onoverzichtelijke brok. Langzaam maar zeker gaat de slijper deze vormgeven, waarbij geen enkele kant gespaard blijft. Er zijn steeds weer andere facetten die de aandacht vragen. Het kost veel energie om tot een goed resultaat te komen. Alle facetten vormen één geheel en zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Uiteindelijk is elke diamant een uniek product. Alles zat al in de oorspronkelijke diamant, al was er invloed van buitenaf voor nodig om dat tot z’n recht te laten komen. Een helpend beeld, maar in één opzicht gaat het mank, want een diamant is op een bepaald moment af, terwijl het proces van ‘antwoorden’ steeds opnieuw de aandacht blijft vragen.

Het model lijkt goed te vertalen naar het onderwerp, al is er ook een kritische noot bij het model te plaatsen. Attig gebruikt ‘spiritual’ op verschillende manieren, en geeft geen concrete definitie.¹³¹ Dat roept de vraag op wanneer het spirituele dan betrokken is in het rouwproces en wat Attig met ‘spiritual’ bedoelt. Omdat daar juist de kern van dit onderzoek ligt, maak ik ook gebruik van een model voor religieuze coping. Het model van Attig is wel van belang om het proces van ‘antwoorden’ enigszins in beeld te brengen, en om de rouwende persoon in zijn geheel niet uit het oog te verliezen.

2.3 Copingmodel van zingeving bij stress van Van der Lans

Naast het copingmodel van Attig gebruik ik het religieuze copingmodel van de godsdienstpsycholoog Jan van der Lans. Hij heeft veel geschreven over religieuze ervaringen en zingeving van religie. In de bundel *Religie ervaren* handelt één van zijn artikelen over zingeving bij stress en welke functies religie hierin kan vervullen. Hij werkt hierin een model uit van religieuze coping in stresssituaties. Zijn doel met dit model is om een theoretische basis te leggen voor reflectie op de rol van zingevingproblemen bij psychische problematiek.¹³² Als een gelovige ouder plotseling zijn kind verliest, is er sprake van een stresssituatie. Het model biedt de mogelijkheid om inzicht te krijgen in de religieuze coping van een ouder in het rouwproces na het verlies van zijn kind.

2.3.1 Zingeving en zingevingproblemen

Volgens Van der Lans stellen mensen zingevingsvragen wanneer zij een discrepantie ervaren tussen het feitelijke verloop van hun leven en hun levensideaal. Hij onderscheidt drie soorten situaties waarin dit het geval is: Wanneer iets niet langer op dezelfde manier door kan gaan.

¹³⁰ Hagman in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 13-31.

¹³¹ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 33-46.

¹³² Van der Lans, *Religie ervaren*, 72-122.

Wanneer men een gevoel van leegte ervaart. En bij een catastrofale levenservaring. De gemeenschappelijke factor in deze drie situaties is, dat men het gevoel heeft, dat de kwaliteit van het leven wordt aangetast.¹³³ Dit doet denken aan de mysteries zoals Attig die beschrijft, die rouwenden confronteren met levensvragen waar ze niet direct antwoord op hebben.¹³⁴ Het verlies van een kind is mogelijk een catastrofale levenservaring die zingevingvragen oproept bij een ouder. Bovendien kunnen veel zaken niet langer doorgaan zoals ze gaan en ervaart men een gevoel van leegte. Bij het verlies van een kind is de discrepantie tussen het levensideaal en de werkelijkheid waarschijnlijk groot.

Volgens Van der Lans ervaren mensen zinbeleving al naar gelang drie elementen aanwezig zijn in hun situatie. In de eerste plaats zijn herkenning en een gevoel van vertrouwdheid nodig voor zinbeleving. Ieder mens maakt zich bepaalde betekenischema's eigen, waardoor men zin toekent aan elementen en gebeurtenissen in het bestaan. Zolang een nieuwe situatie past in iemands beeld van de werkelijkheid, is er sprake van zinbeleving. Zijn betekenischema's zijn toereikend en de situatie gaat zijn voorstellingsvermogen niet te boven. Er kan enige nieuwe, onbekende informatie toegevoegd worden, maar wanneer het zelf in het geding is, stagneert de zinbeleving. In de tweede plaats acht Van der Lans doelgerichtheid van belang voor zinbeleving. Het antwoord op de vraag 'Wat maakt voor u het leven de moeite waard?' geeft een indicatie van de idealen en waarden van het zelf. Situaties die deze centrale waarden bevestigen, bevorderen zinbeleving. Situaties die de centrale waarden in gevaar brengen, roepen juist gevoelens van zinloosheid op. Als derde element voor zinbeleving noemt Van der Lans de aanwezigheid van een vitaal geluksgevoel. Hij doelt hier op een vitale vreugde die men ervaart in de dagelijkse bezigheden. Met het afnemen of verdwijnen van deze levenslust, vermindert ook de zinbeleving.¹³⁵ Het lijkt aannemelijk dat alle drie de elementen in het geding komen voor een ouder die een kind verliest. Het is goed voor te stellen dat het verlies van een kind niet past in het geconstrueerde beeld van de werkelijkheid. En mogelijk zijn de waarde van het leven en de dagelijkse geluksbeleving van de ouder aangetast door het verlies van een kind.

Zingeving is volgens Van der Lans op twee niveaus te onderscheiden, te weten dagelijkse zingeving en existentiële zingeving. Zinvolheid is meestal inherent aan het dagelijks leven en de interactie met de omgeving (dagelijkse zingeving). Pas wanneer dagelijkse zingeving stagneert, komt bewuste doordenking van het zelf met zijn waarden en idealen (existentiële zingeving). Van der Lans noemt twee opvallende eigenschappen van het zelf. Het zelf heeft een dialogische aard. De dialogische aard houdt in dat het zelf een sociale constructie is, die opgebouwd is in interactie met anderen en de sociaal-culturele omgeving. Ook heeft het zelf een tijdruimtelijk karakter. Dat stelt mensen in staat om over zichzelf na te denken en zich te verplaatsen in verschillende, soms zelfs tegengestelde, ik-posities. Meestal speelt het zingevingproces zich af op de achtergrond van het bewustzijn. Soms vergt het echter alle aandacht en is er een zingevingprobleem. Een zingevingprobleem veroorzaakt stress. Het zoeken naar een uitweg vraagt om reflectie op het zelf en op eigen zingeving. Deze reflectie kan leiden tot het vinden van een nieuw perspectief, of herformulering van het zelfbeeld en persoonlijke waarden. Het zelf is echter begrensd. Er zijn situaties die het voorstellingsvermogen te boven gaan. We spreken dan van 'existentiële grenssituaties'.¹³⁶

Psychologisch gezien is zingeving volgens Van der Lans dus een proces waarin iemand zich steeds opnieuw reflectief-evaluatief een oordeel vormt over de zin van iets. Daarbij stelt men zichzelf de vragen: Herken en begrijp ik het? En is het voor mij van

¹³³ Van der Lans, *Religie ervaren*, 77.

¹³⁴ Attig, *How we grieve*, 15-16 en Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 45-46.

¹³⁵ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-80.

¹³⁶ Jan van der Lans in: Halina Grzymała-Moszczynska en Benjamin Beit-Hallahmi, *Religion, psychopathology and coping* (Amsterdam 1996) 99 en Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-89.

waarde? Als men één van deze vragen ontkennend moet beantwoorden, is er sprake van een zingevingsprobleem. Doordenking van eigen betekenischema's en het zelf met zijn waarden en idealen biedt mogelijkheid om zingevingsproblemen op te lossen. Als men niet in staat is om het probleem op te lossen, of dat niet wil, is er een zingevingscrisis. Zingeving is een reeks cognitief-affectieve processen die nauw met elkaar verbonden zijn.¹³⁷ Van der Lans ziet zingeving als een algemeen menselijke behoefte die verbonden is met het zelf. Hij noemt zingeving een 'biologisch noodzakelijke, cognitieve basisfunctie die universeel is'¹³⁸.

Zingeving wordt geconstrueerd op individueel en collectief niveau. De cultuur is de belangrijkste, collectieve zingevingsbron. Religie en andere levensbeschouwingen vormen een onderdeel van de cultuur. Het zijn mogelijke copingbronnen voor (nieuwe) zingeving. De socioloog Emile Durkheim benoemt de zingevingsfunctie van religie als volgt:

Si complexes que soient les manifestations extérieures de la vie religieuse, elle est, dans son fond, une et simple. Elle répond partout à un même besoin et dérive partout d'un même état d'esprit. Sout toutes ses formes, elle a pour objet d'élever l'homme au-dessus de lui-même et de lui faire vivre une vie supérieure à celle qu'il mènerait s'il obéissait uniquement à ses spontanités individuelles: les croyances expriment cette vie en termes de représentations; les rites l'organisent et en règlent le fonctionnement.¹³⁹

Alle vormen van religie hebben volgens Durkheim tot doel om mensen in staat te stellen om boven zichzelf uit te stijgen.

2.3.2 Stressmodel van Selye en Lazarus met zingevingsaspecten

Van der Lans stelt dat 'van het individuele zingevingssysteem afhangt, of en hoe mensen erin slagen om zodanig om te gaan met de problemen die het leven stelt, dat die hun psychisch welbevinden niet in gevaar brengen.'¹⁴⁰ Iemand's individuele zingevingssysteem is bepalend voor hoe hij omgaat met het verlies, en voor zijn psychische welzijn. Wanneer er sprake is van een verstoorde zinbeleving, is herstel van zingevingsbronnen nodig. Hoe dat in zijn werk gaat, werkt Van der Lans uit aan de hand van het stressmodel van Selye en Lazarus.¹⁴¹

De arts Hans Selye benadert het fenomeen stress op een biologisch-medische wijze. Hij is de bedenker van het General Adaptation Syndrome. Daarin toont hij de voornamelijk lichamelijke reactie op een stressvolle prikkel. Onder stressvolle prikkels verstaat hij langdurige stressvolle omstandigheden of stressvolle gebeurtenissen. Selye onderscheidt drie stadia die mensen doormaken in reactie op een stressvolle prikkel. Het eerste stadium is de alarmreactie die tot uiting komt in fysiologische stress. Dan volgt het stadium van verdediging, waarin men zijn copingstrategieën toepast. En als laatste is er het stadium van uitputting, wanneer verdedigingsacties zonder succes blijven.¹⁴²

Selye laat met zijn biologisch-medische benadering van stress andere factoren grotendeels buiten beschouwing. De psychologen Richard Lazarus en Susan Folkman herzien daarom zijn definitie van stress en schrijven ook cognitieve en relationele factoren een rol toe. 'Psychological stress is a particular relationship between person and environment that is appraised by the person as taxing or exceeding his/her resources and endangering his/her well-being.'¹⁴³ Zij voegen aan het model van het General Adaptation Syndrome toe, dat het pas in werking treedt wanneer een situatie als subjectief bedreigend wordt ervaren. Met 'cognitive appraisal' doelt Lazarus op het evaluatieproces waardoor iemand bepaalt of hij bepaalde omstandigheden als subjectief bedreigend ervaart. Dat ligt voor iedere persoon weer

¹³⁷ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-84.

¹³⁸ Van der Lans, *Religie ervaren*, 85.

¹³⁹ Emile Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Parijs 1960) 592.

¹⁴⁰ Van der Lans, *Religie ervaren*, 97.

¹⁴¹ Zie bijlage 2: schematische weergave stressmodel Selye en Lazarus.

¹⁴² Hans Selye, *The stress of life* (New York 1956).

¹⁴³ Lazarus en Folkman, *Stress, appraisal, and coping*, 19.

anders. Hoe iemand vervolgens reageert op stressvolle omstandigheden is afhankelijk van de kwaliteit en reikwijdte van zijn copingbronnen. Onder iemands copingbronnen vallen persoonlijke aspecten en sociale omstandigheden. Persoonlijke aspecten die van belang zijn, zijn bijvoorbeeld: kennis van zaken, ervaring met soortgelijke omstandigheden en mogelijkheden om iets aan de situatie te doen. Copingbronnen in sociale omstandigheden zijn bijvoorbeeld: sociale netwerken en culturele normen.¹⁴⁴

In het model zoals het is uitgewerkt door Lazarus, ziet Van der Lans mogelijkheden om de relatie tussen zingeving en het ontstaan en verwerken van stress in kaart te brengen. Hij werkt de zingevingselementen uit, die volgens hem al impliciet aanwezig zijn in het model. Zijn doel hiermee is het verduidelijken van het begrip zingeving en het verklaren van de relatie van zingeving met subjectief welzijn. Van der Lans wijst vier punten aan in het model waar hij een verband ziet tussen zingeving en stress.¹⁴⁵ Ik illustreer deze vier punten aan de hand van een voorbeeld uit het interview met meneer Valk, wiens zoon door zelfdoding om het leven is gekomen:

- 1) In schema bij *cognitive appraisal*: Door een ingrijpende gebeurtenis, of aanhoudende confrontatie met moeilijke omstandigheden, kan een zingevingsprobleem ontstaan. Daardoor valt vanzelfsprekendheid weg en wordt men gedwongen tot heroriëntatie op zijn waarden en idealen. De mate van zinbeleving aan de situatie bepaalt of er wel of geen stressreactie optreedt. Meneer Valk over de confrontatie met de onverwachte zelfdoding van zijn zoon: *Voordat het bij ons, in je gezin plaatsvindt, denk je: nou, zoiets gebeurt bij een ander, dat gebeurt bij ons niet. Maar vervolgens ga je over tot de orde van de dag, en dan gebeurt het bij jezelf. En dan komt dat allemaal in een heel ander perspectief te staan.*
- 2) In schema bij *individueel-psychologische factoren*: De zingevingsbronnen van iemand, bepalen de wijze waarop hij het probleem ontvangt. In hoofdlijn zijn er drie zingevingsbronnen te onderscheiden:
 - Het wereldbeeld: Heeft men een levensbeschouwelijk kader tot zijn beschikking om betekenis te geven aan de situatie?
 - Het waardesysteem: Heeft men bij de situatie passende waarden?
 - Het zelfbeeld: Wordt iemands zelfbeeld gekenmerkt door basisvertrouwen, een gevoel van eigenwaarde en een ondernemende gedragsstijl? Naar de mate waarin deze elementen aanwezig zijn, is er sprake van zinbeleving. Deze drie bronnen samen vormen de subjectieve levensbeschouwing, die medebepalend is voor iemands stressbestendigheid. Meneer Valk over zijn zoektocht naar een verklaring voor de gebeurtenis: *De eerste dag dacht ik: waarom, waarom gebeurt dit je? Jongens, dit kan niet, dit mag niet!*
- 3) In schema bij *alarmreactie*: Wanneer de subjectieve levensbeschouwing en andere, beschikbare bronnen te weinig bescherming bieden tegen een stresssituatie, is de alarmreactie onvermijdelijk. De zingevingsvraag rijst dan: 'Hoe past dit in mijn levensverhaal?'. Meneer Valk over de zingevingsvraag in zijn geloof: *Je gaat echt twijfelen: jongens, is er wel een God?*
- 4) In schema bij *copingstrategieën*: Het inzien van de zingevingsaspecten van stress en bewust zoeken naar een nieuwe levensrichting, vormen een adequate copingstrategie.

¹⁴⁴ Richard S. Lazarus, *Psychological stress and the coping process* (New York 1966) en Van der Lans, *religie ervaren*, 97-103.

¹⁴⁵ Van der Lans, *Religie ervaren*, 103-108 en Zie bijlage 3: model met zingevingsaspecten van Van der Lans.

Meneer Valk over de manier waarop zijn geloof opnieuw vorm en inhoud heeft gekregen in relatie tot het verlies: *Maar als je dan toch merkt: God is er toch, en Hij is erbij en Hij wil ons verder helpen. Ja, dat staat als een paal boven water, dat Hij door alles heen helpt. Dat je merkt dat je door te bidden, daar je verdriet kwijt kunt, ja dat helpt. Ook dat je je woede in je gebed mag laten zien, zoals Job dat ook deed. Je zit op de puinhopen van je leven, maar ons geloof is toch eigenlijk ons enige houvast geweest.*

Wanneer de persoonlijke zingevingbronnen toereikend zijn, uit zich dat in adequate coping. Zijn de zingevingbronnen ontoereikend, dan stagneert de zinbeleving (in schema: *stadium van uitputting*). Bronnen moeten opnieuw aangeboord worden, of zelfs nieuwe bronnen moeten aangeboord worden, om tot hernieuwde zinbeleving te komen.

Lazarus en Folkman onderscheiden in hun model twee vormen van coping, namelijk probleemgerichte coping en emotiegerichte coping. Bij probleemgerichte coping gaat het om de beoordeling van de situatie zelf en de beantwoording van het ‘waartoe?’ van de situatie. Bij emotiegerichte coping staat het behouden of hervinden van controle centraal. Deze twee vormen van coping komen overeen met de zingevingdimensies die Van der Lans heeft benoemd: de cognitief-affectieve processen in de benadering van een situatie. Door omgang met stress als een zingevingprobleem te benaderen, wordt de nauwe samenhang van de twee copingprocessen duidelijk.¹⁴⁶

Volgens Van der Lans is religie een bron van verklaring en zingeving voor een gelovige. In eerste instantie zal de godsdienstige levensbeschouwing een functie hebben in de probleemgerichte coping en medebepalend zijn voor de manier waarop men gebeurtenissen waarneemt. In de tweede plaats kan een godsdienstige levensbeschouwing ook een functie hebben in de emotiegerichte coping.¹⁴⁷ Een gelovige ouder ervaart zijn religie mogelijk als krachtbron, die hem in staat stelt om stress beter te hanteren. Beelden en verhalen uit een religieuze traditie kunnen hem ondersteunen bij het reconstrueren van het levensverhaal, met als doel opnieuw grip te krijgen op zijn eigen bestaan en het verlies van zijn kind. Anderzijds kan religie ook een belemmering vormen voor adequate coping. Of er sprake is van adequate coping hangt ook af van de religieuze copingstijl van de ouder. Pargament onderscheidt drie vormen van religieuze coping: 1) Samenwerkende stijl: mensen werken samen met God in de omgang met stressvolle gebeurtenissen; 2) Afwachtende stijl: mensen verwachten probleemoplossing van God en achten zichzelf er niet toe in staat; en 3) Zelfsturende stijl: God geeft mensen de vrijheid om hun eigen leven te bepalen. De samenwerkende en de zelfsturende stijl hebben een overwegend positieve invloed, en de afwachtende stijl heeft een overwegend negatieve invloed op de zinbeleving.¹⁴⁸

Het doel van coping in het model van Van der Lans, is om de stressvolle gebeurtenis een plaats te geven in het levensverhaal. De reductie van stress is echter geen doel in zichzelf, zoals ook blijkt uit het onderzoek van godsdienstpsycholoog Jos Pieper. Het copingproces, waarin centrale waarden van de copier worden uitvergroot, leidt tot persoonlijke groei.¹⁴⁹ De persoonlijke levensbeschouwing is volgens Van der Lans een belangrijke copingbron, en dat is tevens de focus van zijn model. Het verlies van een kind vormt mogelijk een stressvolle ervaring waardoor de dagelijkse zingeving van de ouder stagneert en die existentiële zingevingvragen oproept. Reflectie op het zelf en zingeving is nodig. Wanneer de zingevingbronnen toereikend zijn om het verlies te integreren in het bestaan, is er sprake van adequate coping. Anders is herbronning nodig om alsnog tot adequate coping te komen. Bij

¹⁴⁶ Van der Lans, *Religie ervaren*, 103-108.

¹⁴⁷ Van der Lans, *Religie ervaren*, 108-115.

¹⁴⁸ K.I. Pargament, ‘Religion and the problem-solving process: three styles of coping’, *Journal for the Scientific Study of Religion* 1 (1988) 90-104 en Van der Lans, *Religie ervaren*, 115.

¹⁴⁹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 97-108 en Pieper, ‘Religieuze coping’, 141.

toepassing van het model van Van der Lans zou de religieuze levensbeschouwing van de ouder medebepalend zijn voor de manier waarop hij de situatie van het verlies van zijn kind ontvangt (probleemgerichte coping). De religieuze copingstijl van de ouder kan mede bepalen of religie ondersteunend/belemmerend is bij het hervinden van controle (emotiegerichte coping). Dat hangt af van de individuele en religieuze context van de ouder en de verhouding tussen zijn cognitieve en affectieve reactie op zijn ervaring.

2.4 Verbinding modellen en hypotheses

Na uiteenzetting van beide modellen, is de vraag of de modellen van Attig en Van der Lans goed naast elkaar te gebruiken zijn. Hieronder staan de belangrijkste overeenkomsten in visie en ook de belangrijkste punten waarop ze van elkaar verschillen. Daarna volgen enkele hypotheses op basis van de modellen met het oog op de analyse van de interviews.

2.4.1 *Verbinding modellen*

De modellen verschillen onder andere van elkaar in doel en breedte van het aandachtsveld. Attig heeft als doel om een verliesverwerkingsmodel op te stellen voor de volle breedte van het bestaan, terwijl Van der Lans een cognitief-affectief model opstelt voor religieuze zingeving bij stress. Het verschil in doel vormt voor dit onderzoek geen probleem, omdat het onderwerp van het plotselinge verlies van een kind in beide doelen past. Wat betreft de breedte van het aandachtsveld, staan bij Van der Lans het individuele zingevingssysteem en de cognitief-affectieve waardering van ervaringen centraal. Attig is daarin breder dan Van der Lans, omdat hij niet alleen de cognitief-affectieve waardering van ervaringen beoogt. Hij legt juist de nadruk op rouwen als gehele persoon in alle dimensies van het bestaan. Volgens Attig is alles wat er gebeurt van invloed op het ‘antwoord’, terwijl iemand volgens Van der Lans bij alles de afweging kan maken of hij het herkent en of hij er iets mee wil. Dat is een wezenlijk verschil. Door de focus van Van der Lans op (religieuze) zingeving, gaat hij weer dieper dan Attig in op de rol van religie in coping. Attig betreft veel minder de religieuze context van de rouwende en werkt die niet uit. Ook bij dit verschil maakt het onderwerp van dit onderzoek de combinatie mogelijk, en zelfs beter dan één van beide modellen apart. Het gaat namelijk om de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces. Het model van Van der Lans maakt het apart onderscheiden van religieuze coping mogelijk. En Attig geeft een overall view van een rouwproces, waarin hij laat zien dat de rouwende als gehele persoon in alle lagen van het bestaan betrokken is en niet alleen cognitief-affectief.

Een ander essentieel verschil tussen de modellen is, dat het model van Van der Lans richting een fasenmodel of takenmodel neigt, door verschillende stappen te onderscheiden. Dit is in tegenstelling tot, en zelfs in tegenspraak met Attig.¹⁵⁰ Van der Lans spreekt over wel of geen adequate coping en is gericht op herstel van zingevingsbronnen als einddoel van het proces. Attig maakt geen onderscheid tussen een goed of fout ‘antwoord’ en gaat ervan uit dat een rouwproces oneindig is. Hij zit hier meer op de lijn van recente psychoanalytische theorieën over rouwen, waarin zelfs pathologisch rouwen als zinvol wordt beschouwd en een rouwproces geen einddoel heeft.¹⁵¹ Het verschil tussen de modellen is te verklaren door het feit dat Van der Lans op zoek is naar functionaliteit van religie in coping met stress, terwijl Attig voornamelijk een overzicht van een rouwproces wil geven. De nadruk in beide modellen op het persoonlijke en actieve van een copingproces maakt de combinatie mogelijk. Het persoonlijk toekennen van zin en betekenis aan ervaringen staat centraal in beide modellen. Toch is het feit dat Van der Lans concreet vier momenten aanwijst waarop zingeving van invloed kan zijn op het copingproces in tegenspraak met Attig. Volgens Attig is ook het religieuze deel van invloed op de gehele persoon in alle lagen van zijn bestaan.

¹⁵⁰ Attig, *How we grieve*, 44-47.

¹⁵¹ Hagman in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 13-31.

Er zijn meerdere punten, waarop de modellen met elkaar overeenstemmen. Volgens Attig moet de rouwende de wereld van zijn zelf en zijn spirituele plaats opnieuw leren kennen na een verlies. Van der Lans noemt reflectie op het zelf en op de eigen zingeving noodzakelijk in stressvolle situaties. Het betekenis vinden bij Attig gaat min of meer vanzelf, in tegenstelling tot het betekenis maken, wat veel meer energie kost en bewuste keuzes vraagt. Bij Van der Lans is dat ook terug te vinden, als het gaat over dagelijkse zingeving en existentiële zingeving. Het betekenis vinden en de dagelijkse zingeving passen al in het beeld van de werkelijkheid, dat de rouwende heeft. Het betekenis maken en de existentiële zingeving roepen vragen op, en het kost energie om ze te integreren in het beeld van de werkelijkheid.

Zowel Attig als Van der Lans ziet in religie een belangrijke bron van betekenisgeving. Het zelf is begrensd. Volgens het model van Van der Lans stuit het zelf op existentiële grenssituaties. Attig noemt de persoonlijke kwetsbaarheden waardoor het zelf begrensd is. Beiden zien in religie en geloof een mogelijkheid om het zelf te overstijgen. Volgens Attig kan een geloof helpen om te ‘antwoorden’ op de mysteries van het leven, die het bevattingsvermogen te boven gaan. Vaak komt religieuze coping pas tot uiting in moeilijke situaties, zoals het verlies van een kind. Volgens Van der Lans heeft de religieuze levensbeschouwing in eerste instantie waarschijnlijk een functie in hoe de ouder de situatie waarneemt (cognitief). In tweede instantie kan de religieuze levensbeschouwing ook een functie hebben in hoe de ouder de situatie integreert in zijn levensverhaal (affectief). Als het ‘antwoord’ van de ouder niet meer volstaat (Attig), of als de zingevingbronnen van de ouder niet meer toereikend zijn (Van der Lans), is herformulering van het ‘antwoord’, of herbronning nodig om tot nieuwe heelheid te komen. Volgens beide modellen is het doel van het copingproces: heroriëntatie op het leven en het integreren van de gebeurtenis in het levensverhaal, om tot nieuwe heelheid te komen.

2.4.2 Hypotheses voor de analyse van de interviews

In de volgende hoofdstukken volgt de analyse van de interviews. Hieruit zal blijken hoe de geloofsleer en de geloofspraktijk zich tot elkaar verhouden in het rouwproces van een ouder na het verlies van een kind. Op basis van de in dit hoofdstuk beschreven copingmodellen, zijn de volgende hypothesen opgesteld, welke in de volgende hoofdstukken getoetst worden.

- Volgens de theorie van Attig is elk rouwproces uniek. Het verlies van een kind vraagt om formulering van ‘antwoorden’ van elk van de ouders individueel. Elke ouder zal één of meerdere (mogelijk ook contrasterende) ‘antwoorden’ formuleren in de loop van de tijd.¹⁵² Het apart interviewen van de vader en moeder levert waarschijnlijk twee verschillende verhalen op over dezelfde situatie. Mogelijk benoemen de ouders kernelementen van eerdere ‘antwoorden’, zoals zij zich die herinneren.
- Een constructivistische visie op een rouwproces kan een eventueel spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk duidelijk naar voren brengen. De constructivistische uitgangspunten dat waarheid en werkelijkheid niet eenduidig te verklaren zijn en dat zij situatie- en persoonsgebonden zijn, veroorzaken mogelijk wrijving met een vaststaande geloofsleer met bijbehorende gewenste ‘antwoorden’.¹⁵³
- Copingmodellen met de nadruk op het persoonlijke en actieve van een rouwproces, in combinatie met een cognitieve geloofsleer, kunnen helpend zijn om een eventueel spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in een

¹⁵² Zie §2.2.2

¹⁵³ Zie §2.1

rouwproces te signaleren.¹⁵⁴

- De zingevingsbronnen van een ouder zijn mogelijk niet ingesteld op het verlies van een kind. Het betreft een incidenteel verlies waarop men niet kan anticiperen en wat een ontwrichtend karakter heeft. Daardoor zal het proces van 'antwoorden' vermoedelijk in alle hevigheid naar voren komen en existentiële zingevingsvragen oproepen. Religie en geloof zijn volgens Attig en Van der Lans mogelijk een bron om het zelf te ontstijgen en antwoorden te vinden op de existentiële zingevingsvragen of mysteries.¹⁵⁵
- Volgens het model van Van der Lans is er mogelijk een discrepantie waarneembaar tussen affectieve en cognitieve reacties in het religieuze copingproces van de ouders.¹⁵⁶ De vraag rijst dan: Welke invloed heeft de religieuze levensbeschouwing van de ouder op zijn individuele zinbeleving?

¹⁵⁴ Zie §2.1 en §2.2.2

¹⁵⁵ Zie §2.2 en §2.3.1

¹⁵⁶ Zie §2.3

3 Geloofspraktijk van ouders in hun rouwproces

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de overgang gemaakt van de theorie naar de praktijk en komen de interviews met ouders, die plotseling een kind verloren hebben, aan bod. De eerste paragraaf bevat een verantwoording van de methode voor het onderzoek en een uiteenzetting van de werkwijze bij het voorbereiden, afnemen en uitwerken van de interviews. In de tweede paragraaf volgt een introductie van de cases uit de interviews. En in de derde paragraaf staan de geformuleerde ‘antwoorden’ van de ouders op het verlies van hun kind centraal, zoals die in de interviews naar voren komen.

3.1 Methode onderzoek en werkwijze interviews

Eén van de basisaannames voor mijn onderzoek is de verwachting dat vaststaande dingen ontwricht kunnen raken in een stressvolle situatie.¹⁵⁷ De vraag die nu voorligt is: wat gebeurt er met een vaststaande geloofsleer in de geloofspraktijk, als er een stressvolle situatie ontstaat? Daaruit is de hoofdvraag geboren: Hoe verhouden geloofsleer en geloofspraktijk zich tot elkaar in het rouwproces van gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van hun kind? Ik heb bewust gekozen voor een incidenteel verlies, en wel het verlies van een kind. Op basis van diverse onderzoeken mag verondersteld worden dat dit een zeer ontwrichtend verlies is.¹⁵⁸ De keuze voor dit verlies heeft als doel om het vermoede spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk zo duidelijk mogelijk in beeld te brengen. Gezien de hoofdvraag is voor het inwinnen van vergelijkingsmateriaal gekozen voor diepte-interviews als kwalitatieve onderzoeksmethode. De hoofdvraag richt zich op de persoonlijke ervaring van respondenten en gaat daarmee dieper dan met kwantitatief onderzoek haalbaar is. Hiernaast pleit het enigszins beperkte aantal mogelijke respondenten ook voor kwalitatief onderzoek. Het betreft een verkennend onderzoek waarvoor zes interviews zijn afgenomen. Gezien de kleine oplage van de interviews kunnen er geen algemene conclusies worden getrokken, die voor de hele doelgroep gelden. Vanwege het onderwerp van het onderzoek dienen de respondenten gelovigen uit de Gereformeerde Bond te zijn, die een kind verloren hebben. Aangezien het geloof en het verlies van een kind, persoonlijke en gevoelige materie betreft, past de methode van persoonlijk interviewen goed. Volgens Ben Emans, deskundige op het gebied van interviewtechnieken aan de Rijksuniversiteit Groningen, heeft bij moeilijk te standaardiseren materie, interviewen de voorkeur boven enquêteren. Redenen hiervoor zijn de open vragen die gesteld kunnen worden en de mogelijkheid om door te vragen om concrete antwoorden te krijgen op de interviewvragen.¹⁵⁹ De interviews zijn semigestructureerd van aard aangezien er van tevoren vastgestelde open vragen in een bepaalde volgorde gesteld zijn, en de optie van doorvragen ook regelmatig gebruikt is.¹⁶⁰ De interviews zijn individueel afgenomen zodat ieders persoonlijke verhaal duidelijk naar voren kan komen, zonder beïnvloeding van de aanwezigheid van de partner. Ook zijn de interviews bij de respondenten thuis afgenomen. De thuissituatie kan de intimiteit en openheid bevorderen, omdat het een vertrouwde setting is. In verband met anonimiteit zijn de namen van de respondenten en hun overleden kinderen gefingeerd en staan de woonplaatsen van de respondenten niet vermeld.

Het zoeken naar mogelijke respondenten is verlopen via een aantal predikanten en een pastoraal medewerker binnen de Gereformeerde Bond, die ik persoonlijk ken. Hiervoor is gekozen vanwege de gevoeligheid van het onderwerp en het belang van openheid tijdens de

¹⁵⁷ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-89.

¹⁵⁸ Voor een overzicht zie: Rubin en Malkinson in: Stroebe e.a., *Handbook of bereavement research*, 219-240.

¹⁵⁹ Emans, *Interviewen*, 26-27.

¹⁶⁰ Emans, *Interviewen*, 20-21.

interviews wat nodig is voor het verkrijgen van voldoende en concreet vergelijkingsmateriaal. Hieruit zijn drie ouderparen aangedragen als mogelijke respondenten. Twee ouderparen zijn via desbetreffende pastoraal medewerker benaderd. Hij is bekend met de gezinnen en is nauw betrokken geweest bij de betreffende sterfgevallen. Hij heeft de ouders gevraagd of ik hen mocht interviewen over het verlies van hun kind. Het ouderpaar van het ongebooren gestorven kind heb ik rechtstreeks benaderd, omdat ik hen persoonlijk ken. Mijn vader was ten tijde van het verlies de pastor bij dit ouderpaar. In deze casus is het denkbaar dat er soms sociaal wenselijke antwoorden gegeven zijn. Deze voorkennis kan het bijvoorbeeld moeilijk gemaakt hebben om kritiek te uiten op de pastorale gang van zaken rondom het verlies. Alle drie de ouderparen hebben gelijk positief gereageerd op het verzoek om hen te interviewen.

De drie ouderparen hebben op verschillende wijzen een kind verloren. De leeftijd van de kinderen die zij verloren hebben, varieert van nul tot drieëntwintig jaar. Ook de wijze waarop de kinderen zijn overleden, is verschillend. Bij het eerste ouderpaar is hun kindje voor de geboorte overleden. Ten tijde van de interviews is dat zes jaar geleden. Bij het tweede ouderpaar is hun tienerkind door zelfdoding om het leven gekomen. De interviews zijn bijna een jaar daarna. Bij het derde ouderpaar is hun volwassen kind als gevolg van een hersenbloeding gestorven. Ten tijde van de interviews is dat bijna drie jaar geleden. De vergelijkbaarheid van de cases zit in de volgende aspecten. Allereerst is er in alle situaties sprake van een ouder-kind relatie. Alle drie de ouderparen zijn meelevend lid van een Gereformeerde Bondsgemeente. Verder betreft het in alle drie de cases een nog thuiswonend kind, dat plotseling overleden is. Voor betere vergelijkbaarheid had ik de cases graag dichter bij elkaar gehad qua datum van het verlies. Volgens de theorie van Attig zijn de 'antwoorden' van rouwenden namelijk voortdurend aan verandering onderhevig en zal het 'antwoord' een jaar na het verlies waarschijnlijk anders zijn dan zes jaar na het verlies. Volgens het model van Van der Lans lijkt de zingeving van de rouwende vooral kort na de stressvolle gebeurtenis onder druk te staan. Aangezien zijn theorie meer gericht is op herstel, zal het rouwproces een jaar na dato van het verlies op een ander niveau staan dan zes jaar daarna. Door de beperkte doelgroep en de gevoelige materie van het onderwerp was kleinere spreiding echter moeilijk te realiseren. Gezien de hoofdvraag van dit onderzoek is vooral de gedeelde religieuze achtergrond en het plotselinge verlies van een kind van belang. Hierdoor kan de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van de ouders met elkaar vergeleken worden. Dat de leeftijd van de kinderen en de wijze van sterven sterk van elkaar verschillen, is van ondergeschikt belang voor dit onderzoek. Mogelijk zijn deze factoren wel van invloed op de uitkomst van het onderzoek, maar aangezien de focus hier niet op ligt, is het juist goed dat er spreiding in deze factoren is.

Voor de invloed van mijzelf als interviewer op de antwoorden van de ouderparen is van belang dat ik belijdend lid ben van een Gereformeerde Bondsgemeente. Dit heeft twee kanten. Enerzijds geeft het wederzijds begrip, zowel persoonlijk als in het taalveld. Bij vijf van de zes respondenten vond ik gemakkelijk ingang en kreeg ik snel het vertrouwen. Ook spreek ik de insiders taal, zodat ik bepaalde vaste uitdrukkingen of begrippen uit het geloof begrijp. Wel werd ik soms vreemd aangekeken wanneer ik doorvroeg op een geloofsuitdrukking. Mijn intentie was dan om uit eigen mond van de respondent te horen wat hij bedoelde, zodat niet mijn interpretatie bepalend zou zijn. Zo zei één van de respondenten bijvoorbeeld: *Je moet altijd bereid zijn om te sterven*. Toen ik vervolgens doorvroeg wat zij daarmee bedoelde, keek ze me vragend aan: Je weet toch wel wat ik daarmee bedoel? Deze neutrale opstelling is van belang om de antwoorden zo min mogelijk te beïnvloeden. Anderzijds kunnen de wetenschap dat ik uit dezelfde kerkelijke stroming kom, de kennis dat mijn vader predikant is, en de methode om respondenten te werven via kerkelijke medewerkers sociaal wenselijke antwoorden opleveren, of een gesloten houding geven. Ook

kunnen deze zaken mijn objectiviteit als interviewer beïnvloeden.¹⁶¹ Bij één van de zes respondenten kon ik, vermoedelijk juist door mijn achtergrond, moeilijk het vertrouwen winnen. Hij stelde zich terughoudend op, vermoedelijk omdat hij verwachtte dat zijn visie anders was dan de visie binnen onze gedeelde achtergrond. Op de vraag wat er volgens hem na de dood is, antwoordde hij onder andere: *Ik heb m'n gedachten wel, maar...nee, nee, dat doe ik niet, want ik geloof dat ik er iets anders over denk als een ander. Of als een ander, dat zal ik niet zeggen, maar nee.*

De genoemde mogelijk negatieve beïnvloeding van mij als interviewer, heb ik op verschillende manieren proberen te ondervangen. De open vragen voor de interviews heb ik zo neutraal mogelijk opgesteld. In de inleiding op de interviews heb ik duidelijk aangegeven dat het om de persoonlijke antwoorden van de ouders gaat en dat ik niet bepaalde antwoorden van hen verwacht. Wanneer ik het vermoeden had dat een bepaald antwoord sociaal wenselijk gekleurd was, of maar een gedeelte van een antwoord was, heb ik daarop doorgevraagd. Deze situatie deed zich met regelmaat voor, wat het vermoeden van beïnvloeding bevestigt. De interviews zijn met behulp van een geluidsrecorder opgenomen. Voor beperking van de invloed hiervan op de antwoorden is voor aanvang van het interview duidelijk aangegeven dat er zeer vertrouwelijk met de opnames wordt omgegaan en dat deze na afloop van het onderzoek vernietigd worden. Achteraf zijn de interviews op basis van de geluidsopname letterlijk uitgewerkt. Hiermee is getracht verkeerde interpretatie door de interviewer te beperken.¹⁶² Uiteindelijk verwacht ik dat de persoonlijke antwoorden van de ouders voldoende aan bod zijn gekomen in de interviews.

Zoals al eerder opgemerkt zijn interviews volgens de theorie van Attig een rijke bron van informatie, omdat het persoonlijke verhaal van de rouwende centraal staat en de woorden die hij aan het verlies geeft. Van der Lans noemt als beperking van interviews, dat het momentopnames zijn. Ze geven geen inzicht in veranderingen wanneer condities veranderen.¹⁶³ Volgens de theorie van Attig is het verhaal in een interview het 'antwoord' van die persoon op dat moment, maar bevat een interview mogelijk ook aspecten uit eerdere 'antwoorden' die in de loop van de tijd na het verlies gevormd zijn. Dat maakt een interview meer dan een momentopname. Om mogelijk verschillende 'antwoorden' in de loop van de tijd in beeld te brengen, heb ik onder andere de volgende vragen in het interview opgenomen: 'Hoe bent u in het begin omgegaan met het verlies?', 'Is er iets veranderd in uw omgang met het verlies?' en 'In hoeverre heeft de dood van uw zoon uw geloof of levensvisie veranderd?'

In de interviews heb ik bewust geen concrete, inhoudelijke vragen over de geloofsleer gesteld. Dat zou waarschijnlijk wel meer antwoorden met inhoud over de geloofsleer en de geloofspraktijk opleveren. Het kan echter ook gewenste, of uit het hoofd geleerde antwoorden geven. Ook is de geloofsleer die iemand aanhangt vaak een deel van zijn subjectieve levensbeschouwing volgens de theorie van Van der Lans.¹⁶⁴ Om die redenen heb ik gekozen voor meer algemene vragen zoals: 'Hoe bent u omgegaan met het verlies?' en 'Wat heeft u het meest geholpen in de periode na het verlies?'. Om de persoonlijke levensbeschouwing en de geloofspraktijk toch goed in beeld te krijgen, heb ik onder andere de volgende vragen in het interview opgenomen: 'Hoe kijkt u tegen de dood aan?', 'Hoe speelt het geloof een rol in uw rouwproces?' en 'Hoe speelde het geloof een rol in het leven van uw zoon?' Zo zijn er van drie gelovige ouderparen binnen de Gereformeerde Bond zes persoonlijke rouwervaringen na het verlies van een kind in beeld gebracht.¹⁶⁵

¹⁶¹ Emans, *Interviewen*, 16-20.

¹⁶² Emans, *Interviewen*, 15-24.

¹⁶³ Van der Lans in: *Religion, psychopathology and coping*, 97.

¹⁶⁴ Van der Lans, *Religie ervaren*, 105.

¹⁶⁵ Zie voor de volledige interviewschema's bijlage 4: *Interviewschema's*.

3.2 Introductie cases

Dat ouders verschillend en uniek ‘antwoorden’ blijkt al uit de grootte van de interviews. Het interview met de minste woorden, wat niet per definitie het kortst durende interview is, beslaat slechts de helft van het grootste interview. Om enige achtergrondinformatie te hebben bij de analyse van de interviews, geef ik eerst een situatieschets van de gezinnen en de gebeurtenis van het verlies van een kind, die zij meegemaakt hebben. De namen zijn om privacy redenen gefingeerd.

De familie Smit bestaat uit vader, moeder en een dochter van zeven jaar. Mevrouw Smit werkt fulltime in de thuiszorg en meneer Smit werkt parttime als conciërge op school. Het gezin woont midden in een dorp en is lid van de plaatselijke PKN-gemeente. Mevrouw Smit is opgegroeid met een vergelijkbare, kerkelijke buurgemeente en meneer Smit komt uit de Gereformeerde Gemeenten. Tijdens een tweede zwangerschap, overlijdt hun zoontje Henk voor de geboorte. Ten tijde van de interviews, in december 2008, is het verlies zes jaar geleden.

De familie Valk bestaat uit vader, moeder en vier kinderen. Ze hebben een dochter van 23 jaar die het huis uit is, een dochter van 20 jaar, een zoon van 18 jaar en een dochter van 12 jaar. Meneer Valk werkt fulltime op een accountantskantoor en mevrouw Valk werkt parttime als handwerkjuffrouw op een basisschool. Het gezin woont aan de rand van een dorp en is lid van de plaatselijke PKN-gemeente. Meneer Valk is met dezelfde gemeente opgegroeid en mevrouw Valk komt uit de Gereformeerde Gemeenten. Hun zoon Menno van 14 jaar is door zelfdoding om het leven gekomen. Hij heeft zichzelf opgehangen. Tijdens de interviews, in januari 2009, is het verlies bijna een jaar geleden.

De familie Hoogland bestaat uit vader, moeder en een dochter van 23 jaar, die in de periode na het verlies getrouwd is. Meneer Hoogland werkt fulltime als shovelbestuurder (hetzelfde werk als zijn zoon deed) en mevrouw Hoogland is huisvrouw en doet vrijwilligerswerk. Het echtpaar woont aan de rand van een dorp en is lid van de plaatselijke PKN-gemeente, dezelfde als familie Valk. Hun zoon Bert van 23 jaar is plotseling door een hersenbloeding gestorven. Tijdens de interviews, in januari 2009, is het verlies bijna drie jaar geleden.

Bij binnenkomst in huis valt mijn oog, in twee van de drie cases, gelijk op een speciaal ingerichte plek voor de overleden zoon. Familie Valk en familie Hoogland hebben hun verlies zo een zichtbare, fysieke plaats in huis gegeven. Bij familie Valk hangt een foto met daaronder een opengeslagen Bijbel met kaarten eromheen. Bij familie Hoogland staat een glazen voorwerp met daarin de foto van hun zoon ¹⁶⁶gegraveerd. Het zijn vormen van een huisaltaar zoals rituelendeskundige Quartier dat noemt.¹⁶⁶ Bij meneer en mevrouw Smit blijkt later tijdens het interview dat het verlies ook bij hen een fysieke plaats in huis heeft gekregen, zij het minder aanwezig en minder zichtbaar. Zij hebben op hun slaapkamer een foto van hun twee kinderen samen in één lijst en een beeldje dat eerder op het grafje heeft gestaan. De vertrouwde setting van het thuis interviewen en de intimiteit daarvan is vanaf het eerste moment van invloed. Zo is bij elk ouderpaar een unieke manier zichtbaar, om het verlies letterlijk een plaats te geven in huis. Deze uniciteit zet de toon voor de verdere uiteenzetting van de ‘antwoorden’ van de ouders.

3.3 Kernpunten van zingeving uit de interviews

De ‘antwoorden’ volgens de theorie van Attig, zoals de ouders die geformuleerd hebben, worden in deze paragraaf besproken, op basis van een aantal noemers die uit de interviews gedestilleerd zijn:

- De schok en de chaos die het verlies teweegbrengt
- De energie die het rouwproces kost

¹⁶⁶ www.ru.nl/soeterbeeckprogramma/terugblik/terugblik_voorgaande/terugblik_2009/samenvatting_lezing/ (29 november 2012).

- De visie van de ouder op de dood en wat daarna komt
- De rol van het geloof van de ouders in hun rouwproces
- Zingevingsvragen
- De rol van het geloof in het leven van het kind en welke waarde dat heeft in het rouwproces van de ouders
- De rol van de geloofsgemeenschap en het pastoraat
- Ander perspectief door het verlies
- Grootste steunpunt voor de ouders na het verlies

De eerste twee noemers zijn algemeen van aard en zijn opgenomen, omdat ze kenmerkend zijn voor alle zes de interviews. De uiteenzetting van deze twee onderwerpen geeft enigszins weer wat de ouders meemaken. De focus van de gekozen onderwerpen ligt op de godsdienstige levensbeschouwing en de persoonlijke zinbeleving. Afsluitend staat beschreven wat de ouders zelf expliciet genoemd hebben als grootste steunpunt na het verlies van hun kind. Voor elk van de kernpunten is descriptief weergegeven op welke wijze het onderwerp aan de orde komt in de interviews, geïllustreerd aan de hand van algemene voorbeelden en/of specifieke voorbeelden met betrekking op het geloof. In diverse citaten is ook zichtbaar welke plaats de geloofsleer inneemt bij de betreffende onderwerpen. Op deze wijze verzamel ik de informatie die nodig is om de volgende deelvraag te beantwoorden: in hoeverre vormt een godsdienstige levensbeschouwing (cognitief) de basis voor individuele zinbeleving (affectief)? De zinnen zijn zoveel mogelijk aangehaald zoals de ouders ze geformuleerd hebben. Soms is het geen goed Nederlands, of lopen de zinnen niet vlot, maar het blijft wel zo dicht mogelijk bij de persoonlijke verwoording van de respondenten. Het gaat in dit hoofdstuk om een zoveel mogelijk descriptieve weergave van de ‘antwoorden’ aan de hand van het model van Attig. Waar mogelijk zal ook de theorie van Van der Lans aangehaald worden. De analyse van de geformuleerde ‘antwoorden’ volgt in het volgende hoofdstuk.

3.3.1 De schok en de chaos van het verlies

De eerste algemene noemer die opvalt in de interviews, is de schok en de chaos die het plotselinge verlies van een kind veroorzaakt in het leven van de ouders. Die schok en chaos is een unaniem gegeven in de zes interviews, al komt het op heel verschillende wijzen tot uitdrukking. Mevrouw Smit gaat er, tegen beter weten in, voor vechten om het kind bij zich te houden. Ze zegt dat ze nog hoopt, maar dat tegelijkertijd alle hoop al gevaren is. Mevrouw Valk denkt eerst dat het niet echt is wat ze ziet en gaat dan gillen, om vervolgens haar zoon los te maken en het alarmnummer te bellen. Mevrouw Hoogland roept eerst de naam van haar zoon. Als hij niet reageert, gaat ze allerlei praktische zaken regelen. De vaders verwoorden de gebeurtenis vooral als een grote schok die hen plotseling overkomt en ze passief ondergaan. Vier van de zes ouders geven aan dat het in eerste instantie niet echt tot ze doordringt, of dat ze eerst denken en hopen dat het niet echt waar is. In de volgende citaten verwoorden enkele ouders de schok en de chaos die het (dreigende) verlies teweeg brengt, en hun eerste reactie daarop:

- Meneer Smit: *Ik was gelukkig zo bij m'n positieven om toch m'n hoofd erbij te houden. Het is een heel raar gevoel, je staat met je rug tegen de muur. Het overkomt je en op dat moment doe je er gewoon helemaal niks aan. Dus ja, dat is best slikken.*
- Mevrouw Valk over het moment dat ze haar zoon vindt, die zich heeft opgehangen: *Dus ik denk: er staat iemand achter de trap, die wil mij laten schrikken. Ja, weet je wel, een geintje ofzo. Dus ik dacht dat en dan kijk je nog een keer, nou ja dan zie je hem hangen, dan denk je: nou dit is, dit is niet, dit gebeurt niet! Dan is het net of ik even een beeld voor me krijg. Totdat het dus echt doordringt dat het je eigen kind is.*

- Meneer Valk: *En ja, het kwam bij ons als een..., ja natuurlijk als een gigantische..., onverwacht. Je houdt overal rekening mee, behalve daarmee. Ja, het was onvoorstelbaar. Mijn vrouw belde me op het werk: "Menno heeft zich wat aangedaan." Zo heb ik het gehoord. Dan besef je het nog niet helemaal, denk ik. Het dringt niet goed tot je door. Dit kan niet, dit bestaat niet! Maar ja, ze belt natuurlijk niet voor niks. Hoe kan dat nou? En toen ik hier kwam stond alles vol met ziekenauto's, brandweer, traumahelikopter. Ja, dan denk je: ja, dit is toch ernstig. Ja, dan stort je wereld in. Je weet het zelf niet, wat je voelt. Dat kun je niet onder woorden brengen.*

Het gegeven dat het verlies een schok en chaos teweegbrengt, is een kernelement uit zowel de theorie van Attig als van Van der Lans. Attig beschrijft complete chaos als gevolg van het verlies van een dierbare. Er is een gat geslagen in het levensweb van de ouders.¹⁶⁷ Volgens van der Lans ontstaat er chaos in de zingeving, wanneer het verlies van een kind een catastrofale levenservaring is, die niet past in de betekenischema's van de ouders.¹⁶⁸

3.3.2 Rouwen kost energie

De tweede algemene noemer is de energie die het rouwproces kost. De meeste ouders geven aan dat vooral in de eerste periode na het verlies, het rouwen dagelijks veel energie kost. Op sommige momenten is er nauwelijks ruimte voor andere activiteiten naast het rouwen, omdat de energie ontbreekt. De gewone dagelijkse dingen kosten soms al teveel energie. Vijf ouders benoemen de zorg en de verantwoordelijkheid die zij voelen voor de overige gezinsleden, omdat ze zien dat zij het ook zo moeilijk hebben, of bang zijn om nog iemand te verliezen. De vanzelfsprekendheid van het leven met elkaar valt weg. Ook dat kost veel energie. De meeste ouders geven aan dat naarmate de tijd verstrijkt, het verlies soms enigszins van de voorgrond verdwijnt, maar voor vier ouders is het dagelijks nog intensief aanwezig. Meneer en mevrouw Smit zeggen dat zij het verlies een plaats in hun leven hebben kunnen geven, maar dat zij er nog wel regelmatig aan herinnerd worden. Voor hen is het verlies tijdens de interviews zes jaar geleden. Mevrouw Hoogland zegt dat het juist steeds moeilijker wordt voor haar. De volgende citaten uit de interviews illustreren op welke wijze een rouwproces energie kost:

- Mevrouw Smit: *Het slijt natuurlijk ook. Het is natuurlijk alweer een aantal jaren terug. In het begin dan ga je er toch wel veel intenser mee om, als nu.*
- Mevrouw Valk: *Je merkt nu dat het af en toe wat minder in je gedachten is, maar het blijft mij gewoon de hele dag door m'n hoofd gaan. De hele dag. Als ik werk, want ik werk dan met kinderen, dan is het even weg. Dan word je afgeleid. Zodra ik weer op de fiets zit, begint het weer. Op een gegeven moment moet je een keer naar de stad toe. Je moet een keer voor de andere kinderen nieuwe kleren hebben. Dus je moet weer dingen doen. Nou dat is gewoon heel heftig, omdat ik ook die hyperventilatie heel vaak heb. Ik was er eigenlijk nagenoeg vanaf, voordat het gebeurde. Dus eigenlijk denk ik: ik ben weer terug bij af. Daar ben ik gewoon constant mee bezig: niet zoveel proberen terug te vallen.*
- Meneer Valk: *In het begin ben je een half mens. Op m'n werk heb ik een behoorlijke verantwoordelijkheid, en je probeert, je wilt van alles doen. Aan de andere kant, je kunt het niet. Ja, en ze hebben je thuis nodig, dus je zit een beetje in een spagaat: jongens, wat kan ik wel, wat kan ik niet? In het begin kon ik geen gesprekken met klanten voeren. Ik voelde de spanning in m'n hoofd stromen. Dan zat je bijna naast je stoel. Maar ik merk nu dat ik dat weer wel kan. Je voelt je wat sterker. Dus je voelt voor jezelf, je kunt weer een beetje normaal functioneren. (...) Ze verwijten mij wel dat ik te hard werk. Dan heb je de psycholoog weer, die man*

¹⁶⁷ Attig, *How we grieve*, 54-61.

¹⁶⁸ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-80.

zegt: “Je bent bezig om een partij ballen in de lucht te houden, maar je ziet niet wat er op de grond gebeurt.” Ja, daar heeft hij misschien wel gelijk in, maar aan de andere kant, als het bij mij op kantoor uit de hand loopt en de thuissituatie is beroerd, dan ga ik aan allebei de kanten ertussen. Dat is gewoon soms heel zwaar! (...) Zondag is gewoon een gigantisch rustpunt, dat je gewoon weer bij kunt tanken voor de week daarop. Want dat kost je op het moment zo gigantisch veel moeite, energie om gewoon normaal proberen, zonder dat iemand merkt dat je bijna, zowat op instorten staat.

- Meneer Hoogland: *Je bent er elke dag nog mee aan de gang, ongeacht wat je doet. En nou is het ook zo, omdat hij ook op hetzelfde werk was, als ik nou doe. Ja, op een gegeven moment, dat was altijd zo, dan kwam hij weer aanwandelen, of hij wou even wat horen, of even wat vragen. Maar ja, dat is niet meer.*

Ook het gegeven dat rouwen energie kost, is een kernelement in de theorie van Attig. Hij beschrijft dat een rouwproces een actief proces is dat veel energie kost en waar de gehele persoon bij betrokken is.¹⁶⁹ Uit het citaat van mevrouw Valk blijkt bijvoorbeeld haar psychologische, gedragsmatige en fysieke betrokkenheid bij het rouwproces.

3.3.3 Visie van de ouders op de dood

Het verlies van een kind brengt de dood letterlijk in huis. De ouders spreken over hun visie op de dood en wat er volgens hen na de dood is. Bijna alle ouders zeggen dat het verlies van hun kind de dood veel dichterbij heeft gebracht. Ze gaan daardoor meer nadenken over de dood en het feit dat de dood er zomaar opeens kan zijn. Drie ouders noemen expliciet dat je voorbereid moet zijn op het sterven. Bij vijf ouders blijkt uit hun antwoorden dat ze geloven in een leven na de dood. Eén moeder, mevrouw Smit, noemt expliciet het bestaan van een hel. Bij de vier anderen blijkt uit uitspraken dat ze een goede en slechte bestemming mogelijk achten na de dood, bijvoorbeeld meneer Valk: *Je hoeft dan niet bang te zijn om te sterven, want als je de goede keuze hebt gemaakt, dan sta je aan de rechterhand van God, en dat je dan eeuwig bij Hem mag zijn.* Mevrouw Valk benoemt de macht van de duivel. De zesde ouder, meneer Hoogland, geeft alleen aan dat hij zijn gedachten wel heeft over wat er na de dood is. Hij wil er echter niet over praten, omdat hij vermoedt dat hij er anders over denkt dan anderen. Ter illustratie van de visie van de ouders op de dood en wat daarna is, volgen hier enkele citaten uit de interviews:

- Mevrouw Valk: *Je hoopt, je weet, dat het hierna toch verder gaat. Het is niet afgelopen na de dood en ja, dat is ook één van de belangrijkste dingen, waardoor je door kunt nu ook. Wat we nu meemaken, wordt je alleen maar sterker van en het verlangen naar het hiernamaals neemt alleen maar toe. Dan mogen we bij God zijn en alles zal toch beter zijn dan hier. (...) En wij hebben toen ook echt heel sterk ervaren, dat dus je lichaam hier blijft en je ziel uit je lichaam gewoon naar God gaat, of niet.*
- Meneer Valk: *Ja, eigenlijk is de dood je grootste vijand. Maar als je over de dood heen kijkt, naar het eeuwige leven, dan hoef je daar niet bang voor te zijn. Maar het blijft toch de grootste vijand. Het rukt gezinnen uiteen, het brengt zoveel verdriet teweeg. Soms hebben mensen het over een mooie dood. Nou ik vind het verschrikkelijk. De dood is niet mooi. (...) Het feit dat het leven maar kort is en dat je altijd voorbereid moet zijn om te sterven, dat is wel heel dichtbij gekomen.*
- Meneer Hoogland: *O, daar denk ik heel makkelijk over. Ik vind gewoon zo, dat denk ik tenminste: je loopt hier en is je tijd er, dan is je tijd er. Klap, boem, af! (...) Wat er na de dood is, dat weet ik ook niet precies. Ik heb m'n gedachten wel, maar*

¹⁶⁹ Attig, *How we grieve*, 25-62.

dat houd ik liever voor m'n eigen. Want ik geloof dat ik er iets anders over denk als een ander. (...) Je kunt altijd wel denken: het zal mijn tijd wel duren. Maar nou denk je toch wel: het kan ook heel snel gebeurd zijn. Dan ga ik er toch wel iets meer over denken ja.

Attig zegt dat rouwenden geconfronteerd worden met de mysteries van het leven, zoals eindigheid en sterfelijkheid. Religie is hierin een mogelijke bron om het zelf te ontstijgen.¹⁷⁰ De citaten van meneer en mevrouw Valk zijn daar een voorbeeld van. De mogelijkheid die hun geloof biedt om over de dood heen te kijken, is een gedeeltelijke 'oplossing' voor de mysteries van eindigheid en sterfelijkheid waarmee zij geconfronteerd worden. Vergelijkbaar hiermee uit de theorie van Van der Lans is dat de dagelijkse zingeving mogelijk stagneert door een catastrofale levenservaring. Daardoor wordt de existentiële zingeving actueel, waarbij bewuste doordenking van het zelf met zijn waarden en idealen nodig is. In het laatste deel van het citaat van meneer Hoogland is dat zichtbaar.

3.3.4 De rol van het geloof van de ouders in hun rouwproces

Alle ouders zijn verbonden met een bepaald geloof, dat komt in alle interviews duidelijk naar voren. Dat vormt het volgende kernpunt: de rol van het geloof van de ouder in zijn rouwproces. Bij mevrouw Smit zijn er twee terugkerende thema's in relatie tot het geloof: 'schuldgevoel' en 'straf'. Ze had gebeden dat God het kind weg mocht nemen, toen het niet goed leek te gaan, maar later had ze spijt van dat gebed. En toen ze weer thuis was uit het ziekenhuis zei haar buurvrouw dat het verlies haar eigen schuld was, omdat ze veel te hard gewerkt had. Mevrouw Smit benoemt dat ze later in haar rouwproces op geloofsgebied vrede heeft met het verlies. Ze zou zonder haar geloof niet verder kunnen. Hier zijn elementen zichtbaar uit eerdere 'antwoorden', zoals zij die zich herinnert. Verder geeft ze aan dat ze op geloofsgebied opkijkt tegen haar man, omdat hij het allemaal veel intenser beleeft. Meneer Smit is vanaf het moment van het verlies al bezig met zijn geloof. Bij de geboorte denkt hij aan de ziel die het kind heeft, en als hij zijn overleden kind door de ziekenhuisgangen draagt, zingt hij van binnen over de verlossing. Hij zegt dat de ervaring van het verlies op geloofsgebied voor hem een openbaring is geweest van het woord 'genade'. Het verdriet en gemis is daardoor niet minder, maar staat volgens hem wel in een ander perspectief. De volgende citaten geven iets weer van de geloofservaringen van mevrouw en meneer Smit:

- Mevrouw Smit: *Ook in je geloof heb je het wel heel moeilijk gehad. Ik heb echt momenten gehad, dat ik dacht: dat had ik nooit moeten bidden, nooit moeten zeggen. Ik ben heel boos geweest op mezelf. Ik kreeg een schuldgevoel. Het is gewoon een straf haast. Terwijl dat helemaal niet hoefde natuurlijk. Je wist gewoon: het was goed. (...), ik ben heel blij dat je dat geloof hebt en ik geloof dat als ik dat niet zou hebben, dan zou ik er niet mee kunnen leven, nee, niet met een gerust gevoel nee.*
- Meneer Smit: *Voor mijn geloof heb ik er heel veel van geleerd. Je komt zelf uit een wereldje, Gereformeerde Gemeenten die kant op, waar het geloof toch een beetje afhangt, ja ze zeggen het van niet, maar het is een bepaalde werkheiligheid. Voor mij is dit een openbaring geweest van het woord 'genade'. Een kind dat eigenlijk niet geleefd heeft, op aarde dan, niet geademd heeft, wel een kind van ons is, dus met zonden enzo, maar gewoon puur uit genade is aangenomen. Dat is iets waarin ik ook voor mezelf, veel ruimer ben geworden de laatste tijd.*

Mevrouw Valk krijgt de tweede nacht na het verlies van haar zoon een soort openbaring die ze toeschrijft aan God. Hij laat weten dat Menno bij Hem is en dat Hij erbij is geweest. Beide ouders hebben dat ervaren als een ondersteuning die ze op dat moment hard nodig hadden.

¹⁷⁰ Attig, *How we grieve*, 15-16.

Mevrouw Valk gelooft dat God alles in de hand heeft en dat ook de dood van Menno in Zijn plan past, ook al begrijpt zij niet waarom. Ze benoemt ook momenten, waarop ze wel zegt dat ze dat gelooft, maar het niet zo ervaart. Het geloof is voor haar de basis van alles in het leven. Meneer Valk vertelt dat hij de eerste dag na het verlies twijfelt of God wel bestaat. Later ziet hij het geloof als zijn enige houvast. Hij is ervan overtuigd dat God hem door alles heen helpt. Het is voor hem belangrijk om zijn verdriet en boosheid te mogen uitschreeuwen naar God. In Job vindt hij een identificatiefiguur. Hij zou niet weten waar hij anders naar toe moest met zijn verdriet en boosheid. De volgende citaten illustreren de rol van het geloof bij meneer en mevrouw Valk:

- *Mevrouw Valk: We zijn ontzettend blij, dat je weet dat God alle dingen in de hand heeft. Als Hij zegt dat geen haar van je hoofd valt, buiten Zijn wil om. Dit is iets dat God in de hand heeft. Wij kunnen niet zien wat de bedoeling hiervan is, of het plan. Wij staan erin. Soms zeg je ook dingen, omdat je denkt: ja, maar ze verwachten waarschijnlijk dat ik dat zeg en het voelt soms natuurlijk anders. Want soms denk je: ik ben zó verdrietig en hóe moet ik verder. Maar ik merk toch heel sterk, die aanwezigheid van God en dat je daar zoveel steun aan hebt. Ik denk ook niet dat je het anders kon zeggen. Dan zou je op een gegeven moment toch zeggen: "Ja, dat is wel leuk gezegd, maar het geldt voor mij niet." Het geloof is een basis, waar vanuit je gaat, je werk doet en alles.*
- *Meneer Valk: Als je je geloof niet hebt, dan heb je geen houvast. Als je je geloof niet hebt, dat je niet kunt bidden, niet kunt schreeuwen naar God, dan weet ik niet, waar je anders heen zou moeten. Dan denk ik dat je zó gigantisch veel mist in zo'n situatie, dat je niet weet waar je blijven moet, waar je het zoeken moet. Eigenlijk is het onvoorstelbaar, dat je dan toch, ondanks dat je niet weet hoe het allemaal verder moet, dat je dan toch bij Hem terecht kunt. (...) Bij een avond over het lijden van Job: dat was voor mij als een soort dodenherdenking. Ook dat je je woede in je gebed mag laten zien, zoals Job dat ook deed. Heel indrukwekkend was dat. Je zit op de puinhopen van je leven.*

Meneer Hoogland zegt over zijn geloof, dat hij wel gelooft, want anders zou hij niet naar de kerk gaan. Aan de andere kant vraagt hij zich af waarom hij nog gelooft, nu zijn zoon is overleden. Hij geeft aan niet te begrijpen waarom zijn zoon moest sterven, terwijl hij geen verkeerde dingen heeft gedaan. Hij ervaart de kerkgang als iets waarbij hij steeds weer de grond in getrapt wordt, zeker wanneer het gaat over de dood. Mevrouw Hoogland ziet bij haar man en dochter Gea opstandigheid op geloofsgebied, maar zij ervaart dat zelf niet. Ze heeft het in de eerste week als kracht van boven ervaren, om alle praktische zaken te kunnen doen. Ze voelt zich vaak aangesproken in kerkdiensten als ze dingen herkent bij personen uit de Bijbel, of bij bepaalde psalmen die haar herinneren aan haar zoon.

- *Meneer Hoogland: Ik geloof best, anders ga je ook niet naar de kerk, dat ik makkelijk zat. Maar aan de andere kant dan denk ik weer: ja, waarom geloof je eigenlijk, als het zo gaat als nu? Ik bedoel, Bert heeft eigenlijk niet verkeerde dingen gedaan. Er zijn zat mensen die staan bij mij in het lijstje veel eerder hoor. Die waren eigenlijk veel eerder aan de beurt. (...) Een dominee kan je nog verder de grond in boren als dat je al bent, vind ik. Want als je in de kerk bent, dan is het elke keer weer: je wordt eigenlijk weer de grond in getrapt.*
- *Mevrouw Hoogland: Na die tijd was Gea ook wel eens heel opstandig, ook over het geloof. Mijn man heeft dat ook wel, dat ik denk: nou, zo denk ik er niet over. Ik heb wel, zoals zondag in de kerk, ging het over Job. En dat zijn tien kinderen dan zo hecht waren samen. Ja, dat waren wij ook met Bert, en Gea met Bert helemaal. En deze week zat ik bijvoorbeeld de kerkbode te lezen en dan staat er weer: Jezus hilde ook. Bij het graf van Lazarus was dat. Ik voel bij sommige dingen dat het*

echt op mij slaat. Dan denk je: het slaat op ons gezin.

Ook in bovenstaande citaten is zichtbaar dat religie een bron is om het zelf te ontstijgen en ‘antwoorden’ te formuleren op de mysteries van het leven. Bij mevrouw Valk krijgt dat vorm in het beeld van een allesomvattend plan van God, waar mensen de bedoeling niet van kunnen zien. Meneer Valk vindt in het gebed een manier waarop hij zijn woede kan uiten. En mevrouw Hoogland vindt in haar religie identificatiefiguren uit de Bijbel, waarin ze zichzelf herkent. Volgens Attig moeten rouwenden de wereld opnieuw leren kennen in alle geledingen van het bestaan.¹⁷¹ Volgens de constructivistische visie is dat mogelijk door op individueel en collectief niveau (opnieuw) betekenis toe te kennen aan elementen uit het bestaan.¹⁷² In het voorbeeld van meneer Smit is nieuwe betekenisgeving op geloofsgebied zichtbaar rond het begrip ‘genade’. Het citaat van meneer Hoogland is een voorbeeld van het opnieuw leren kennen van de wereld van zichzelf. Hij weet niet meer waarom hij nog gelooft nu zijn zoon, die niets verkeerd deed, is overleden.

3.3.5 Zingevingsvragen van de ouders

Zingevingsvragen is het volgende kernwoord. In de interviews stellen de ouders soms expliciete zingevingsvragen. Aan wie, of waarop de zingevingsvraag gericht is, is heel verschillend per persoon en per situatie. De ene ouder richt zijn zingevingsvraag specifiek tot God, terwijl de ander meer in het algemeen een waaromvraag stelt. Ook worden zingevingsvragen aan het overleden kind zelf gericht, of vanuit de geloofsleer gesteld. Volgens Attig kan de confrontatie met de mysteries van het leven zingevingsvragen oproepen.¹⁷³ Van der Lans benoemt dit iets explicieter: mensen stellen zingevingsvragen wanneer zij een discrepantie ervaren tussen het feitelijke verloop van hun leven en hun levensideaal.¹⁷⁴ Ze begrijpen niet wat hen overkomt en waarom. Hieronder volgt een voorbeeld van een zingevingsvraag van elk van de ouders, waarin dat duidelijk wordt:

- Mevrouw Smit: *Vrij kort, nadat wij dit zelf hebben meegemaakt, is bij m'n man z'n broer een jongetje overleden, en dan denk ik: moet ik daar nu weer bij bepaald worden?*
- Meneer Smit stelt een zingevingsvraag vanuit de geloofsleer, waarin de belofte voor jonggestorven kinderen van gelovige ouders staat: *Ben ik dan wel goed gelovig?*
- Mevrouw Valk stelt de zingevingsvragen die Menno's vertrouwenspersoon van school stelde: *Dat viel me ook bij die man van het zorgteam nog op, dat hij zei: Dat dit dan moet gebeuren, dan denk je wel eens: God kon het niet iets minder hard? Waarvoor dient het, waarvoor is het nodig he? Waarom heeft dit zo erg moeten zijn?*
- Meneer Valk stelt zingevingsvragen bij de kist van zijn overleden zoon: *Wat doe je nou man! Hoe kun je dat nou doen, he? Dat snap je toch niet?*
- Meneer Hoogland: *Ik blijft met één vraag zitten, en daar kun je een heel boek over schrijven, alleen met die ene vraag, en dat is: waarom? Als je dan toch in je ogen iets goeds doet, tenminste dat vind ik, waarom moet er dan zoiets gebeuren?*
- Mevrouw Hoogland lijkt te twijfelen in haar zingevingsvraag: *Ik ben niet boos. Maar goed, mag je boos wezen op God? Het is wel z'n tijd geweest. Of zie ik dat verkeerd?*

3.3.6 Invloed van het geloof in het leven van het kind op de betekenisgeving

¹⁷¹ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 33-43.

¹⁷² Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 215-217.

¹⁷³ Attig, *How we grieve*, 15-16.

¹⁷⁴ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-80.

De ouders hebben zich verbonden aan een kerkelijke gemeente met een bijbehorend geloof. Maar hoe heeft het geloof een rol gespeeld in het leven van hun kind? En welke waarde heeft dat voor de ouders in hun rouwproces? Bij het echtpaar Smit, waar het kindje voor de geboorte is overleden, gaat het over de rol van hun eigen geloof voor het kind. Alle zes de ouders geven aan dat ze geloven dat hun kind het nu goed heeft. Dat varieert van heel concreet bij vijf ouders: *hij heeft het nu veel beter, hij mag bij God/in de hemel zijn*, tot aarzelend bij meneer Hoogland *ik dacht dat dat wel goed zat, ja zeker weten doe je het nooit*. Meneer en mevrouw Smit wijzen beiden op het gedeelte uit de geloofsleer, waarin staat dat gelovige ouders niet hoeven te twijfelen aan de zaligheid van hun jonggestorven kinderen. Beiden ervaren dat als troostvol, al geeft mevrouw Smit duidelijk aan dat ze er bij haar man wel op durft te vertrouwen, maar bij zichzelf niet:

- Mevrouw Smit: *Bij mijn man zijn de dingen op geloofsgebied zo intens en diep, dat heb ik niet. Dat mis ik wel eens. Ik ben blij dat ons kindje het geloof in ieder geval van hem heeft meegekregen, want bij mezelf zou ik daar niet op durven vertrouwen.*
- Meneer Smit: *Nog voordat het geboren werd, heeft de dominee ook uitgelegd van: ja een kind heeft ook een ziel. En dat in de geloofsbelijdenis staat dat kinderen van gelovige ouders, dat die ook, nou ja mag geloven dat het goed mag zijn. Ja, dat geeft je toch wel weer een steun in de rug en hoop op, ja dan ga je er anders naar kijken. (Na de geboorte) Ik liep met het kindje in een mandje door de gang en het zong in m'n hart van: 'gij zijt verlost, God heeft u welgedaan.' Dat heb ik dus duidelijk, nou dat mocht ik dan zeker weten. Dat heeft me enorm door de tijd heen geholpen. Ja, dat is toch heel iets aparts. Aan de ene kant droefheid, maar aan de andere kant ook blijdschap.*

Het echtpaar Valk benoemt dat de geloofsgedichten van hun zoon, die ze na zijn dood gevonden hebben, belangrijk voor hen zijn en dat ze die als troostrijk ervaren. Ze beschrijven hun hoop dat Menno met zijn angst en wanhoop naar God ging. Ook zeggen ze door de gedichten beter te begrijpen wat hem heeft beziggehouden. Beiden benoemen zelfdoding als een zonde die niet goed te praten is, maar waar wel vergeving voor is. Ze denken dat er iets over hem gekomen is, wat sterker was dan hijzelf. Mevrouw Valk noemt de duivel in dit verband. Meneer Valk zegt ook dat hij twijfelmomenten heeft. Voor mevrouw Valk is het van belang om te weten dat zelfdoding niet de onvergeeflijke zonde tegen de Heilige Geest is, omdat daar vanuit haar achtergrond in de Gereformeerde Gemeenten wel eens anders over gedacht wordt:

- Mevrouw Valk: *Menno praatte nooit. En nu hebben we dus drie gedichten van hem gevonden. Dat vinden we gewoon heel fijn, dat je hier troost uit haalt. Eigenlijk heeft hij dit gedicht voor een ander geschreven, maar wij zijn zo blij dat wij het hebben. (...) Ja, zelfdoding is natuurlijk nooit goed te praten. Het is iets wat zonde is, maar aan de andere kant: het is niet de zonde tegen de Heilige Geest, geen onvergeeflijke zonde. En dan denk je ook: Jezus Christus is er voor ons gekomen om onze zonden te vergeven. Wij vinden de ene zonde erger dan de andere zonde, maar voor God zullen die verschillen helemaal niet zo zijn.*
- Meneer Valk: *Menno schreef zelf ook dat je niet bang hoeft te zijn om te sterven, als je aan de goede kant staat dat de Heere voor je zorgt. Dat is voor ons een grote troost, zoals hij probeert iemand anders te troosten vanuit de Bijbel, vanuit het geloof. Dat helpt ons door. God laat mensen niet omkomen, die toch zo dicht bij Hem geleefd hebben en daarmee worstelen, die laat Hij niet aan zichzelf over. Dat gaat er bij mij niet in! Maar soms moet je heel sterk in je schoenen staan. Je hebt ook je twijfelmomenten.*

Meneer en mevrouw Hoogland noemen verschillende redenen, waarom hun zoon Bert de

laatste tijd van zijn leven minder bij de kerk betrokken was. Bert vond de kerkscheuring in 2004 heel erg, waarbij een deel van hun kerk Hersteld Hervormd werd. Mede daardoor werd hij niet gevraagd als leider voor de knapenvereniging, wat hij wel graag wilde. Ook kreeg hij een vriendin, die niet bij de kerk betrokken was. Op een huisbezoek waar zij bij was, begon een ouderling gelijk over ‘de ongelovigen’. Beide ouders beklemtonen dat hij goed geleefd heeft, veel wist van de Bijbel en dat ze denken dat Bert persoonlijk wel goed met het geloof bezig was.

- Meneer Hoogland: *Hij ging eerst altijd trouw naar de kerk. En als hij iets wilde vragen, dan deed hij dat ook. Op catechisatie zat hij bij de pastoraal medewerker. En toen kreeg hij verkering en dat meisje deed helemaal nergens aan. Toen was het wel even iets over. Ik dacht dat het met het geloof wel goed zat bij Bert. Ja, zeker weten doe je het nooit. Er is niemand die het helemaal goed doet. Zoals de dominee het vertelt, als je zo moet leven, nou dan moet er nog een hoop veranderen.*
- Mevrouw Hoogland: *Ja, ik denk wel dat hij naar de hemel gegaan is, dat die het daar wel goed heeft. Hij was de laatste tijd niet zo'n kerkganger meer, maar voor die tijd dus wel. En eigenlijk was hij nog trouwer dan wij om naar de kerk te gaan. (...) Ik weet niet welke rol het geloof in zijn leven had. Hij wist alles wel, en uit de Bijbel ook. Daar konden wij ook wel eens een voorbeeld aan nemen. Als ik hoor, hoe hij was op catechisatie, dan denk ik toch wel, dat hij daar ook wel mee bezig was. Ja, ik vind dat toch wel heel belangrijk.*

De overgang naar voortdurende liefde, waarvan Attig en anderen het belang beschrijven, is uit sommige bovenstaande citaten te herleiden.¹⁷⁵ Bijvoorbeeld bij meneer en mevrouw Valk die vertellen over de gedichten van hun zoon die ze postuum hebben gevonden, en waar ze nu troost uit putten. Tot de wereld opnieuw leren kennen in alle lagen van het bestaan, behoort volgens Attig ook de wereld opnieuw leren kennen in relatie tot het kind.¹⁷⁶ Meneer en mevrouw Valk geven bijvoorbeeld aan dat ze door de gedichten beter begrijpen wat hun zoon heeft beziggehouden.

3.3.7 Invloed van geloofsgemeenschap en pastoraat op het rouwproces

Alle zes de ouders zijn meelevend lid van een kerkelijke gemeente. De volgende noemer die aan bod komt is: welke rol de geloofsgemeenschap en het pastoraat hebben in het rouwproces van de ouders. Twee onderwerpen noemen de ouders in dit verband vaak. In de eerste plaats: dat mensen er zijn, is vaak al genoeg. Er hoeft niet altijd wat gezegd te worden. En ten tweede: mensen van wie je het niet verwacht, komen wel, en mensen die je wel verwacht, komen niet. Uit alle interviews blijkt dat het medeleven en de sociale functie vanuit de gemeente erg belangrijk is, en ook gevoelig ligt. De benadering van de predikant en of de pastoraal medewerker is voor alle ouders naar eigen zeggen goed geweest, en ook de rouwdiensten die door hen gehouden zijn. In de interviews met meneer en mevrouw Hoogland klinkt een overwegend negatief geluid over gemeenteleden, die na het verlies niets meer van zich hebben laten horen. Drie ouders noemen dat ze het begrijpen als mensen niet komen of hen zelfs vermijden, maar dat ze dat wel moeilijk vinden. In vijf interviews wijzen ouders ook op positieve ontmoetingen binnen de gemeente in relatie tot hun verlies. De volgende citaten geven iets weer van de rol van de geloofsgemeenschap en het pastoraat in het rouwproces van de ouders:

- Mevrouw Smit: *Precies een jaar later, toen heeft de dominee het ook afgesloten. Tenminste afgesloten, in die zin dat het is nu een jaar verder, wat verwacht je er*

¹⁷⁵ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 46-48 en Hagman in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 13-31.

¹⁷⁶ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 38-40.

- zelf van, wat verwacht je van mij? Wat wil je? En ik weet gewoon, op elk moment had ik aan kunnen kloppen, maar ik bedoel wij hadden daar genoeg aan, aan dat jaar. We hebben gewoon echt een heel jaar hele goede verzorging daarin gehad.*
- *Meneer Smit: Jouw vader was er ook elke dag. En de mensen uit de gemeente, die stonden echt wel om je heen. Dat heb ik toen ook wel ervaren ja. (...). In het begin heb je heel veel aanloop. En na verloop van tijd merkte ik dat heel veel mensen als je erover begon, het idee hadden van: houd er nou maar een keer over op. Een beetje van: nou dat is gebeurd. Heel veel mensen gaat het toch vervelen op een gegeven moment. Er zijn ook heel veel mensen, dat merk je dan ook, die je juist dan niet durven aanspreken, omdat dat gebeurt is, terwijl jij juist graag toch wat wil vertellen.*
 - *Mevrouw Valk: Met z'n verjaardag belde de dominee ook, en daarna is de pastoraal medewerker nog een keer geweest. Ja, dat vinden we allebei wel heel fijn hoor. Dat je dan even soms nog vragen kan, of gewoon even de bemoediging weer hebt. Dat ze erop wijzen: dit staat er ook, of dat lees ik ook weer. Zij kijken er even iets anders op. En dan krijg je toch even, dat iemand je een hart onder de riem steekt. Terwijl anderen dat ook wel doen, maar het is toch weer anders als dat eigenlijk officieel gebeurt. Dat is toch wel heel fijn.*
 - *Meneer Valk: De predikant die was er eigenlijk constant, of constant, hij heeft hier uren gezeten, eigenlijk zonder dat hij wat zei, of wat hoefde te zeggen, maar hij wás er. Op dat moment dan weet je wie je echte mensen zijn, waar je op bouwen kunt. Ook al zaten ze erbij en zeiden niets. Dat ze toch met je meelijden. (...) Alle medeleven uit de gemeente heeft ons heel goed gedaan. En nog steeds, mensen die even langskomen, even tegen m'n vrouw aanpraten, want dat heeft ze wel nodig. Als je je geloof en de kerkelijke gemeente niet hebt, dan merk je dat je gigantisch veel mist. Een heel leeg bestaan heb je dan.*
 - *Meneer Hoogland: Ja, mensen van wie je niet had verwacht dat die zoiets doen. En mensen waarvan je dacht: die komen, die moeten we niet vergeten, want die komen. En die komen niet. Precies het tegenovergestelde. En hoe te meer ze van de kerk zijn, hoe te minder had je eraan. Degenen die nooit in de kerk zijn, daar had je het meeste aan. Dat is misschien heel raar, maar het is wel zo. Tenminste dat hebben wij.*
 - *Mevrouw Hoogland: Hier op de hoek woont een ouderling, die is al te beroerd als je hem tegenkomt om te vragen hoe het met je gaat! Nou dat kan ik niet begrijpen. Ja, dan zeggen ze dat het in de kerk zo'n hechte gemeenschap is. Nou, daar ben ik het niet mee eens! Er zijn er ook zat van de kerk, die als ze in de winkel lopen, in de schappen gaan staan gapen en net doen of ze je niet zien. (...) De pastoraal medewerker is heel goed. Dat is zo'n lieve man. Maar verder hebben wij nóóit meer iemand van de kerk gezien. Ja, alleen de ouderlingen die kwamen dan met onze trouwdag en tegen de tijd dat Bert overleden was. We hadden geen eigen dominee. Nou, ik vind dat best moeilijk.*

Uit de reacties van ouders over de geloofsgemeenschap en het pastoraat blijkt dat zij hun sociale wereld opnieuw moeten leren kennen, zoals Attig dat noemt.¹⁷⁷ Mensen reageren anders dan ze verwacht hadden, soms in negatieve en soms in positieve zin. Zo verandert het beeld van de sociale wereld waarin de ouders leven door het verlies van hun kind.

3.3.8 Ander perspectief door het verlies

Het verlies heeft het leven van de ouders veranderd. Of zoals meneer Valk dat verwoordt: Er

¹⁷⁷ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 38-41.

is een voor en een na. *Zoals het was, wordt het nooit meer. Dat weet ik 100 procent zeker.* Wat staat in een ander perspectief, of heeft een andere betekenis gekregen door het verlies? Op sommige momenten in de interviews wijzen ouders heel concreet aan wat er veranderd is. Drie ouders benoemen bijvoorbeeld dat het gezin hechter is geworden door het verlies, dat er meer zorg is voor elkaar. En drie ouders geven aan dat ze er meer bij stilstaan dat de dood er plotseling kan zijn. Ook op geloofsgebied veranderen dingen. Mevrouw Smit durft door het verlies makkelijker te getuigen van haar geloof. En mevrouw Hoogland voelt zich in de kerkdiensten vaak aangesproken, zeker als het gaat over de dood. De volgende uitspraken illustreren de betekenisverandering:

- Mevrouw Smit over het meemaken van een verlies en daarbij getuigen van haar geloof: *Ja, wat je zelf hebt meegemaakt, probeer je op die manier toch weer een stukje over te dragen aan een ander. Wat je daaruit beleefd hebt ja.*
- Meneer Smit over zijn ervaring dat mensen niet naar het verlies durven vragen: *Daar heb ik ook van geleerd, dingen die dus nu gebeuren bij mensen, om daar toch juist wel naar te vragen.*
- Meneer Valk: *In mijn werk gaat het vaak over geld en dan denk ik: mensen zitten te zeuren over een paar euro's. Dat kan natuurlijk niet, maar zo ervaar je dat wel. Dan denk je: Er zijn toch wel belangrijker dingen dan geld? Je ziet totaal alles in een ander perspectief. (...) Dan ga je alles toch een beetje betrekkelijk zien. Ik bedoel: voor die tijd denk je: je hebt het allemaal redelijk voor elkaar, je hebt een leuk gezin, mooi huis, goede baan, dus nou ja, wat wil je nog meer? Echt dat: mensen zouden er jaloers op worden bijna. Maar dat zie je allemaal wel even ietsje anders. Je wilt er alles voor geven om dat terug te draaien. Kon het maar, dat je alles terug kon draaien... Het is gewoon onomkeerbaar. Dat moet je zien, ja.*
- Mevrouw Hoogland over een kerkdienst: *We zongen de psalm: gelijk het gras is ons kortstondig leven. Er was dus weer iemand overleden. Ik dacht eerst dat het een jong iemand was, want meestal doen ze dat met een jonger iemand. En o, dan is het al foute boel, dan moet ik dat zingen en dan kan ik niet eens zingen. Dan houdt het al op. En zo had ik wel meer dingen. Maar ja, dat heb je vaker in een preek. En ik voel ook sommige dingen, dat het echt op mij slaat weet je wel? Dan denk je: het slaat op ons gezin.*

Dit onderwerp, met bijbehorende citaten, illustreert het hoofdthema van Attig: mensen leren de wereld opnieuw kennen na het verlies.¹⁷⁸ Op allerlei verschillende manieren komt dat tot uitdrukking door alle lagen van het bestaan heen.

3.3.9 Grootste steunpunt voor de ouders na het verlies

Iedere ouder vindt op zijn eigen wijze steun in zijn rouwproces. Bij de één is dat het geloof in een hemel, bij een ander is het de waardering van anderen voor zijn kind, en bij weer een ander het geloof in een God, die je draagt. Ik sluit hier af met wat de ouders zelf benoemen als hun grootste steunpunt na het verlies van hun kind:

- Mevrouw Smit: *De pastorale zorg die we hebben gehad. Ik denk ook, dat als je dat stukje geloof niet hebt, dat je daar ook heel anders mee omgaat. Ik ben heel blij dat je dat geloof hebt. Als ik dat niet zou hebben, zou ik er niet mee kunnen leven, niet met een gerust gevoel, nee.*
- Meneer Smit: *Ik denk de zekerheid van: hij heeft het nu miljoen keer beter, als dat ik, of wij als gezin hem kunnen geven.*
- Mevrouw Valk: *Ja, je geloof, dat je daarop kunt steunen. Dat is het meeste, en dat komt ook elke keer gewoon in de gesprekken terug met de mensen met wie je een*

¹⁷⁸ Attig in: Neimeyer e.a., *Meaning reconstruction*, 33.

- goed gesprek kunt hebben. Dan kom je daar ook altijd weer op uit.*
- Meneer Valk: *Het weten dat er een God is, die je draagt. Net als de adelaar die zijn nest in de rotsen heeft en die zijn jongen op zijn vleugels draagt. Dat beeld dat je, ondanks alles wat er gebeurt, ook al val je naar beneden, dat God je toch opvangt en je op zijn vleugels draagt.*
 - Meneer Hoogland: *De vele mensen die geweest zijn. Hij werd toch ook gewaardeerd bij die mensen, anders kwamen ze niet. Op het werk hadden ze het vandaag nog over hem. Ik wil niet veel zeggen, maar er gaat geen week voorbij of ze hebben het er wel een keer over hoor.*
 - Mevrouw Hoogland: *Al die mensen en al die belangstelling, in ieder geval het medeleven.*

De verscheidenheid aan onderwerpen die de ouders aandragen als belangrijkste steunpunt in hun rouwproces, illustreert nogmaals de uniciteit van ieders rouwproces. Er is geen vaste vorm of inhoud voor een rouwproces die voor iedereen geldend is.

De uitgewerkte onderwerpen geven inzicht in de godsdienstige levensbeschouwing van de ouders en hun individuele zinbeleving in hun rouwproces. Er is voldoende informatie beschikbaar om in het volgende hoofdstuk te analyseren hoe de geloofsleer en de geloofspraktijk zich tot elkaar verhouden in het rouwproces van de ouders.

4 Analyse van de interviews: het spanningsveld in beeld

Ich bin ja fröhlich im Geist, aber nach dem Fleisch bin ich sehr traurig: das Fleisch will nicht heran, das Scheiden veriret einen über die Maße sehr. Wunderding ist es, wissen, dass sie gewiss im Frieden und ihr wohl ist, und doch noch so traurig sein. (Maarten Luther over zijn overleden dochter Leentje)¹⁷⁹

Inleiding

Dat er sprake is van een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van gelovige ouders is een aanname. Deze aanname is gebaseerd op rouwtheoretische inzichten dat het verlies van een kind ontwrichtend kan werken en vaststaande dingen, zoals een vaststaande geloofsleer, daardoor mogelijk op losse schroeven komen te staan.¹⁸⁰ Daarnaast is een rouwproces niet een puur cognitief proces, terwijl de geloofsleer per definitie een cognitief deel van het geloof is. De geloofsleer van de Gereformeerde Bond is statisch, terwijl de geloofspraktijk en de geloofservaring dynamisch zijn. De geloofsleer heeft bepaalde antwoorden met betrekking tot de dood en het lijden, maar dat betekent niet per definitie dat die ook (gelijk) in het ‘antwoord’ van een rouwende ouder passen. Iemand kan bijvoorbeeld altijd geloofd hebben dat God de tijden van leven en dood bepaalt, maar hoe kijkt hij daar tegenaan op het moment dat zijn eigen kind plotseling overlijdt? Dergelijke vragen kunnen het spanningsveld veroorzaken, waarop dit onderzoek gericht is.

In dit hoofdstuk staan de laatste twee deelvragen centraal: In hoeverre vormt een godsdienstige levensbeschouwing (cognitief) de basis voor individuele zinbeleving (affectief) in het rouwproces na het verlies van een kind? En in hoeverre manifesteert zich een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk binnen het interviewmateriaal? Ook kom ik in dit hoofdstuk terug op hypothesen uit eerdere hoofdstukken, zodat uiteindelijk de hoofdvraag beantwoord is. Voor het beantwoorden van deze vragen, analyseer ik de interviews aan de hand van de informatie uit de geloofsleer van de Gereformeerde Bond en het constructivistische copingmodel van Attig en het religieuze copingmodel van Van der Lans. Het analyseren van interviews brengt altijd een bepaalde mate van interpretatie met zich mee. Bij de weergave van wat de respondenten gezegd hebben, zal ik zo dicht mogelijk bij hun eigen woorden blijven en citaten waar nodig in hun context plaatsen. De meest opvallende voorbeelden uit de interviews, waarin ik een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk waarneem, worden in de eerste paragraaf besproken. In de tweede paragraaf komen opvallende elementen uit de individuele zingeving aan de orde, die niet direct in verband staan met de geloofsleer. In de derde paragraaf staan de uniciteit in ‘antwoorden’ en mogelijke genderverschillen in relatie tot het spanningsveld centraal. De laatste paragraaf bevat een reflectie op de representativiteit van de onderzoeksgroep en op de gebruikte modellen.

4.1 De geloofsleer in verhouding tot de geloofspraktijk

Het citaat van Luther aan het begin van dit hoofdstuk, laat een spanningsveld zien tussen geloofsleer en geloofspraktijk in zijn rouwproces als vader. Hij noemt dat hij vrolijk is in zijn geest, maar bedroefd is in zijn vlees. De grote droefheid die hij ervaart, verwondert hem in combinatie met de geloofszekerheid, dat zijn overleden dochter in vrede leeft en het goed heeft. Ook in de gebruikte literatuur voor het beschrijven van de geloofsleer, waar

¹⁷⁹ Maarten Luther, *Dr. Martin Luthers Werke* 3, H.L.A. Vent ed. (Hamburg 1826) 273.

¹⁸⁰ Rubin en Malkinson in: Stroebe e.a., *Handbook of bereavement research*, 219–240 en De Mönink, *Verlieskunde*, 33.

praktijkvoorbeelden over het verlies van een kind worden aangehaald, is regelmatig een spanningsveld waarneembaar. Zo betitelt dominee Visser een paragraaf met verhalen van ervaringsdeskundigen als *Gebalde vuisten – biddende handen*.¹⁸¹ Dit kopje boven de tekst geeft de spanning weer die gelovige ouders kunnen ervaren in hun rouwproces. Op welke punten in de interviews doet zich een spanningsveld voor tussen geloofsleer en geleefde werkelijkheid? En welke invloed heeft dat op de ‘antwoorden’ van de rouwende ouders? Om de analyse uit te voeren, heb ik eerst alle delen uit de interviews geselecteerd, waarin ik een spanningsveld op geloofsgebied waarneem. Vervolgens heb ik daaruit de belangrijkste onderwerpen waarop het spanningsveld zich voordoet gefilterd. De volgende onderwerpen komen aan bod:

- Het geloof van de ouder
- Het geloof in het leven van het kind
- De visie op de dood
- Pastoraat en geloofsgemeenschap
- Geloofsrituelen
- Doel van het lijden

4.1.1 Het geloof van de ouder

Uit de interviews blijkt dat bij alle zes de respondenten hun geloof een rol speelt in de betekenisgeving na het verlies, al is de manier waarop zeer divers. Ook is bij alle respondenten in meer of mindere mate een spanningsveld waarneembaar tussen de geloofsleer en hun persoonlijke geloofspraktijk. De volgende voorbeelden illustreren de diversiteit waarin het spanningsveld zich manifesteert.

Meneer Valk benoemt een zingevingsvraag met betrekking tot zijn geloof, die hij op de eerste dag na het verlies stelde: *Is er wel een God?* Daarna beschrijft hij hoe hij zich door God geholpen voelt in de periode na zijn verlies. Het lijkt voor hem een ontdekking dat hij zijn woede en verdriet in gebed naar God mag uiten, en dat God hem dan ook hoort. In het interview noemt hij dat verschillende keren, zowel voor zichzelf als voor zijn overleden zoon. En uiteindelijk noemt hij zijn geloof zijn enige houvast.

Dat je merkt dat je door te bidden, daar je verdriet kwijt kunt, ja dat helpt. Ook dat je je woede in je gebed mag laten zien, zoals Job dat ook deed. Je zit op de puinhopen van je leven, maar ons geloof is toch eigenlijk ons enige houvast geweest.

Dit houvast aan zijn geloof betekent niet dat de spanning die hij ervaart ten einde is. Hij zegt hierover in verband met zijn zoon:

En dat hij zo ook zijn wanhoop uitgeschreeuwd heeft naar God. Dan maak je mij niet wijs dat de Heere dat niet hoort, absoluut niet. Maar soms moet je heel sterk in je schoenen staan. Je hebt ook je twijfelmomenten.

Meneer Hoogland stelt een waaromvraag met betrekking tot zijn geloof. Bijna alles wat hij zegt met betrekking tot zijn geloof lijkt onder spanning te staan.¹⁸²

Meneer Hoogland over zijn kerkgang: *Oké, het is best wel eens dat je denkt: daar hebben we wat aan, maar negen van de tien keer is het zo dat je verder de dood in gaat. Dan heeft de dominee het weer over een tijd van leven en een tijd van dood. Ja, dan komt het weer. Je hoeft niet naar de kerk te gaan om te denken: daar kom ik weer opgelucht vandaan.*

In deze voorbeelden is zichtbaar dat de ingrijpende gebeurtenis van het verlies van een kind een zingevingsprobleem kan creëren, zoals Van der Lans ook stelt in zijn model.¹⁸³ Bij meneer Valk zijn er in eerste instantie geen passende waarden in zijn levensbeschouwelijke

¹⁸¹ Visser, *Al jong naar huis*, 71-78.

¹⁸² Zie ook §3.3.4

¹⁸³ Van der Lans, *Religie ervaren*, 77.

kader voorhanden, om het verlies te integreren in zijn levensverhaal. Heroriëntatie op zijn levensbeschouwing lijkt daarvoor nieuwe wegen te openen. De ontdekking dat hij zijn woede en verdriet in zijn gebed mag uiten, lijkt daarin van cruciaal belang. Zo krijgt zijn geloof opnieuw vorm en inhoud. Hij maakt en vindt nieuwe betekenis en leert zo de wereld opnieuw kennen op geloofsterrein. Bij meneer Hoogland blijft daarentegen zijn waaromvraag zich herhalen zonder dat hij bevredigende betekenisgeving aan het verlies vindt in zijn geloof. Zijn religieuze kader lijkt nauwelijks betekenis (meer) te bieden voor zijn individuele zinbeleving. Hij lijkt daarin vast te lopen. Of zoals Van der Lans stelt in zijn model: wanneer de levensbeschouwing geen of onvoldoende bescherming biedt tegen een stressvolle gebeurtenis en ook andere bronnen onvoldoende steun bieden, dan is een stressreactie onvermijdelijk.¹⁸⁴ Bij zijn kerkgang lijkt het onderwerp ‘de dood’ een cruciale rol te spelen. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat meneer Hoogland bij dat onderwerp steeds opnieuw aan zijn overleden zoon denkt. En binnen de geloofsleer van de Gereformeerde Bond is ‘de dood’ een frequent voorkomend onderwerp. Dat geeft steeds opnieuw spanning.

Bij mevrouw Valk is soms een spanningsveld zichtbaar tussen wat zij zegt en wat zij voelt in haar geloof. Ze benoemt dit heel expliciet:

Als God zegt dat geen haar van je hoofd valt, buiten Zijn wil om. Dit is iets dat God in de hand heeft. Wij kunnen niet zien wat de bedoeling hiervan is, of het plan. Wij staan erin. Soms zeg je ook dingen, omdat je denkt: ja, maar ze verwachten waarschijnlijk dat ik dat zeg en het voelt soms natuurlijk anders. Want soms denk je: ik ben zó verdrietig en hóe moet ik verder?

In dit voorbeeld zijn er verschillen waarneembaar tussen de cognitieve en affectieve reacties van mevrouw Valk. Cognitief gelooft zij dat God alles in Zijn hand heeft en dat Hij een bedoeling heeft met het verlies van haar zoon. Maar affectief kan zij dat soms niet ervaren, omdat ze er zoveel vragen bij heeft en haar emoties er niet bij passen.

Bij meneer Smit lijkt op het eerste gezicht weinig sprake te zijn van een spanningsveld. Een punt waarop zich bij hem wel een spanningsveld manifesteert, is tussen de geloofsleer waarmee hij is opgegroeid en zijn geloofspraktijk nu. En dan met name rond de onderwerpen verlossing en genade, zoals ook zijn citaat uit het vorige hoofdstuk illustreert, waar hij zegt dat het verlies en de troost die hij ervoer voor hem een openbaring van het begrip genade is geweest.¹⁸⁵ Tot het moment van het verlies was dit verschil tussen de geloofsleer van vroeger en de geloofsleer van nu blijkbaar niet relevant genoeg om spanning te geven. Meneer Smit was zich mogelijk niet bewust van het verschil. Dit lijkt te bevestigen wat Van der Lans zegt over dat existentiële zingeving pas aan de orde komt als de dagelijkse zingeving stagneert.¹⁸⁶ Hij is opgegroeid in een gezin en kerk, in zijn situatie de Gereformeerde Gemeenten, waar de mogelijkheid dat iemand een echte gelovige is klein geacht wordt. Hij zegt daarover:

Je komt zelf uit een wereldje van Gereformeerde Gemeenten die kant op, waar toch een beetje het geloof afhangt van een bepaalde, ja ze zeggen het van niet, maar het is een bepaalde werkheiligheid. Het gaat allemaal zomaar niet en er moet eerst zus en zo gebeuren. Dan zie je weer dat keurslijf, waar je dan een kansje maakt op de hemel, en wat het nou werkelijk is.

De spanning uit zich vooral in het contact met familieleden. Voor zijn persoonlijke geloof noemt meneer Smit het verlies een openbaring:

Voor mij is dit een openbaring geweest van het woord ‘genade’. Van een kind dat eigenlijk niet geleefd heeft, op aarde dan, niet geademd heeft, wel een kind van ons is,

¹⁸⁴ Van der Lans, *Religie ervaren*, 103-108.

¹⁸⁵ Zie §3.3.4

¹⁸⁶ Van der Lans, *Religie ervaren*, 82-83.

dus met zonden, maar gewoon puur uit genade is aangenomen. Dat is iets waarin ik veel ruimer, ook voor mezelf ben geworden, de laatste tijd.

Meneer Smit vindt nieuwe betekenis voor het begrip ‘genade’. Met de oude betekenisgeving waarmee hij is opgegroeid, kan hij na het verlies niet meer uit de voeten. Het zoeken naar nieuwe betekenisgeving lijkt te leiden tot adequate coping, zoals Van der Lans dat noemt.¹⁸⁷ Het woord ‘openbaring’ en daarna de kernachtige uiteenzetting van de geloofsleer kan echter ook opnieuw op een spanningsveld duiden. Mogelijk probeert meneer Smit door te rationaliseren een opdoemend spanningsveld te verminderen, en de geloofsleer sluitend te maken voor zijn nieuwe situatie.

4.1.2 Het geloof in het leven van het kind

Voor alle zes de ouders is ook het geloof in het leven van hun kind van betekenis voor hun zingeving. Bij mevrouw Smit manifesteert een spanningsveld zich omtrent twee onderwerpen uit de geloofsleer met betrekking tot kinderen: het leerstuk over de erfzonde en het gedeelte over jonggestorven kinderen van gelovige ouders. Haar citaten tonen een spanningsveld aan:

- *De erfzonde daar kan ik niks mee. Zo'n kleintje heeft nog niets verkeerd gedaan. Wij zijn wel zondig, maar zo'n kleintje niet.*
- *Bij mijn man zijn de dingen op geloofsgebied zo intens en diep, dat heb ik niet. Dat mis ik wel eens. Ik ben blij dat ons kindje het geloof in ieder geval van hem heeft meegekregen, want bij mezelf zou ik daar niet op durven vertrouwen.*

Het citaat over het leerstuk van de erfzonde bevestigt dat dogmatische geloofsstukken mensen kunnen belemmeren bij het zicht op genade, zoals Visser het verwoordt. Hij noemt daarbij specifiek het leerstuk van de erfzonde.¹⁸⁸ Blijkbaar is dat in de praktijk van het verlies van een kind vaker een bron van spanning. En het leerstuk dat bedoeld is als troost voor gelovige ouders die een jong kind verliezen, lijkt in deze situatie zijn doel te missen en zelfs het tegenovergestelde te bewerken. In plaats van troost te ervaren vanuit haar geloof, ervaart mevrouw Smit een spanningsveld in haar geloofsleven en voelt ze zich een mindere gelovige dan haar man. Sterker nog, ze durft er niet op te vertrouwen dat ze echt een gelovige is.

Beide citaten laten een verschil zien tussen haar cognitieve en affectieve reactie in haar religieuze coping. Existentiële zingeving dwingt tot doordenking van het zelf met zijn waarden en normen.¹⁸⁹ De onderwerpen van de geloofsleer komen bij mevrouw Smit naar boven, omdat zij het zo geleerd heeft en het in haar systeem zit (cognitief). Zodra de betreffende onderwerpen actueel zijn voor haar persoonlijke zingeving, blijkt zij er echter geen binding mee te hebben (affectief). Haar subjectieve levensbeschouwing komt op deze punten niet overeen met het religieuze kader, met als verschil dat zij het leerstuk van de erfzonde niet in haar individuele zingeving past, terwijl ze het leerstuk over jonggestorven kinderen van gelovige ouders wel onderschrijft, maar niet op zichzelf durft toe te passen. De verschillen zetten voor haar niet het hele religieuze kader onder druk. Ze lijkt te accepteren dat ze over deze zaken anders denkt dan er binnen het collectieve, religieuze kader van de Gereformeerde Bond gedacht wordt. Dat ze er niet op durft te vertrouwen dat ze echt een gelovige is, heeft ook consequenties voor haarzelf. Vanuit de geloofsleer betekent dit dat ze ook niet verzekerd is van haar eigen verlossing en daarmee onzeker is over haar eeuwige bestemming.¹⁹⁰

Meneer Valk ervaart steun door de geloofsgedichten van zijn zoon. Hij laat zich troosten door de woorden die zijn zoon heeft opgeschreven. Aan de andere kant vraagt hij

¹⁸⁷ Van der Lans, *Religie ervaren*, 106.

¹⁸⁸ Visser, *Al jong naar huis*, 45-66.

¹⁸⁹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-80.

¹⁹⁰ Zie §1.3.1

zich af hoe iemand die zulke gedichten schrijft, zichzelf om het leven kan brengen. Dat brengt hem in verwarring en veroorzaakt een spanningsveld:

Het is voor ons toch gewoon een hele grote troost dat we niet hoeven te wanhopen. Want als je daar diep over nadenkt, dan denk je: ja, weet je wel, dat hij dat zichzelf heeft aangedaan.

In dit voorbeeld komt naar voren dat meneer Valk de zelfdoding van zijn zoon moeilijk kan combineren met het geloof van zijn zoon, wat blijkt uit zijn gedichten. Het past niet in zijn bestaande betekenisschema's. En dat geeft wrijving, zoals uit het model van Van der Lans blijkt.¹⁹¹ Op dit punt zal hij zijn betekenisschema's moeten aanpassen, of, zoals Attig het verwoordt, de wereld van het zelf opnieuw moeten leren kennen.¹⁹²

Meneer Smit verwoordt nagenoeg hetzelfde spanningspunt als Luther in het introituscitaat. Bij beiden lijkt er geen twijfel te bestaan of het kind in de hemel is. De bijkomende emoties veroorzaken de spanning, namelijk het verdriet over het verlies en tegelijkertijd de blijdschap dat het kind in de hemel is.

Ja dat is toch heel iets apart. Aan de ene kant droefheid, maar aan de andere kant ook blijdschap. Dat is eigenlijk niet uit te leggen, die andere kant. Hij heeft het nu miljoen keer beter, als dat wij als gezin hem kunnen geven. Er waren ook mensen die zeiden: "Ik snap niet dat hij zo verdrietig is, want het kind is toch bij de Heere?" Kijk dat is dubbel he? Het is goed en je mag eigenlijk geen verdriet meer hebben, zo is het ook weer niet he? Je bent niet compleet, dat gevoel blijft. Aan de andere kant mag je wel weten: Henkje is gelukkig, dat wel. Dat is geen verlies.

Uit het voorgaande volgt een antwoord op de hypothetische vraag uit hoofdstuk 1: 'Volgens de geloofsleer is het persoonlijke geloof van het kind van wezenlijk belang voor zijn eeuwige bestemming. Voor de situatie van het ongeboren gestorven kind, bestaat een leerstuk over Gods beloften, die van kracht zijn voor jonggestorven kinderen van gelovigen. In hoeverre is de persoonlijke betrokkenheid van het kind (of, in geval van het ongeboren kind, de ouders) op het geloof van invloed op het rouwproces van de ouders?' Uit de interviews blijkt dat alle zes de ouders het geloof in het leven van hun kind van belang vinden in hun omgang met het verlies.¹⁹³ Rond dit onderwerp manifesteert zich een spanningsveld bij meerdere respondenten. Een belangrijk onderdeel van dit spanningsveld is de eeuwige bestemming die van het geloof van het kind afhangt. In het geval van het ongeboren gestorven kind durft de moeder niet op de echtheid van haar geloof te vertrouwen, en daardoor ook niet op de beloften voor haar kind. De geloofszekerheid dat het overleden kind in de hemel is, kan het spanningsveld opheffen of verminderen, maar bij de ouders is die vaak aan twijfel onderhevig. Hier ligt mogelijk een sleutel voor een pastorale benadering vanuit de geloofsgemeenschap om troostvol aanwezig te zijn.

4.1.3 Visie op de dood

De visie op de dood lijkt bij vijf ouders grotendeels overeen te komen met de geloofsleer van de Gereformeerde Bond, voor zover die in de interviews naar voren komt.¹⁹⁴ Wat niet betekent dat er rond dat onderwerp geen spanningsveld waarneembaar is. Bij meneer Hoogland lijkt zich wel een spanningsveld te uiten als het gaat over zijn visie op de dood. Hij wil er weinig over zeggen, omdat hij ervan uitgaat dat hij er anders over denkt dan anderen. *Nee, dat houd ik liever voor m'n eigen. Nee, nee, dat doe ik niet, want ik geloof dat ik er iets anders over denk als een ander.* Blijkbaar voelde hij tijdens het interview niet genoeg ruimte om zijn mening te geven. Met het feit dat hij aangeeft dat hij er anders over denkt, doelt hij

¹⁹¹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 76-80.

¹⁹² Attig, *How to grieve*, 10-16.

¹⁹³ Zie ook §3.3.6

¹⁹⁴ Zie ook §3.3.3

wellicht op de visie op de dood uit de geloofsleer. Hiermee is de hypothese uit hoofdstuk 1 beantwoord: ‘Binnen de geloofsleer is er in grote lijnen een eenduidige visie op de dood en het hiernamaals. Dit roept de vraag op in hoeverre de visie van de ouders overeenkomt met de visie uit de geloofsleer.’

Voor mevrouw Valk is het van groot belang dat zelfdoding niet de onvergeeflijke zonde tegen de Heilige Geest is. Vanuit haar strenggelovige achtergrond ervaart ze op dat punt een spanningsveld. Ze gelooft dat haar zoon in de hemel is, ondanks dat hij de zonde van zelfdoding heeft begaan. Iets wat volgens de leer uit haar opvoeding niet mogelijk is.

Ja, het kan dus tóch! Hij is wel heel erg met dingen van God bezig geweest, en hoe hij voor God moest verschijnen en dat God er altijd is, en tóch gebeurt dit!(...) De manier waarop het gebeurd is, speelde toen niet meer mee. Eigenlijk kun je helemaal niet meer verder. En dat viel eigenlijk helemaal weg, dat we zeiden: je wordt toch gedragen door God, dat ervaren we. Dat is echt een heel stuk houvast, want als ik écht goed ga nadenken wat er gebeurd is, en wat je hebt meegemaakt, dan denk ik: o, stoppen, niet verder denken! En denk aan een psalmregel, of zeg het Onze Vader op, want anders word je helemaal dol.

Ze grijpt letterlijk terug op stukken uit de geloofsleer, namelijk psalmen en het Onze Vader, om de spanning onder controle te houden. De hypothetische vraag uit hoofdstuk 1 kan worden beantwoord: ‘Binnen de geloofsleer heeft zelfdoding een zondige duiding. Welke invloed heeft deze leer in combinatie met de zelfdoding van hun kind op het rouwproces van de ouders?’ Meneer en mevrouw Valk zien zelfdoding beiden als zonde. Deze visie is in overeenstemming met de geloofsleer, maar geeft spanning in hun visie op het geloof en het levenseinde van hun zoon.¹⁹⁵ De visie op zelfdoding als zonde tegen de Heilige Geest uit de opvoeding van mevrouw Valk binnen de Gereformeerde Gemeenten, maakt het nog complexer. Deze visie deelt de geloofsleer van de Gereformeerde Bond niet, maar vergroot het spanningsveld bij de moeder.

4.1.4 Het pastoraat en de geloofsgemeenschap

In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk dat de rol van het pastoraat en de geloofsgemeenschap zeer gevoelig ligt. Bij meneer en mevrouw Hoogland is een sterk spanningsveld waarneembaar met betrekking tot het pastoraat en de geloofsgemeenschap. Zij ervaren beiden het pastoraat en het medeleven vanuit de kerkelijke gemeente als zeer negatief. Mevrouw Hoogland: *Dan zeggen ze dat het in de kerk zo 'n hechte gemeenschap is. Daar ben ik het niet mee eens, nee. Alleen over de pastoraal medewerker zijn ze zeer positief. Hij is veel bij hen thuis geweest, kende hun zoon ook persoonlijk en heeft de rouwdienst geleid. Ten tijde van het verlies had de gemeente geen eigen predikant. Mevrouw Hoogland geeft aan dat ze dat moeilijk vond. Verder lijkt haar standpunt niet consistent. Aan de ene kant zegt ze dat ze nooit meer iemand van de kerk gezien heeft, terwijl ze het volgende moment wel tien ouderlingen en oud-predikanten opsomt die geweest zijn. Haar man neemt eenzelfde standpunt in, en gaat daarin verder dan zij: *Hoe te meer ze van de kerk zijn, hoe te minder had je eraan. Degenen die nooit in de kerk zijn, daar had je het meest aan.**

Meneer en mevrouw Valk zijn beiden zeer positief over het pastoraat en de geloofsgemeenschap, op een enkele uitzondering na. Meneer Valk: *En dan besef je, hoe fijn het ook is, dat je ook in een kerkelijke gemeente bent opgenomen, waarin mensen met je meelijden.* Mevrouw Valk: *Zij kijken er even iets anders op, en dan krijg je toch dat je gewoon even een stukje verder kan. Toch even een poosje, dat iemand je een hart onder de riem steekt. Terwijl anderen dat ook wel doen, maar het is toch weer anders als dat dan even officieel gebeurt.* Bij mevrouw Valk manifesteert zich een spanningsveld rond dit onderwerp

¹⁹⁵ Zie ook §1.4.3

alleen bij het pastoraat jegens de kinderen: *De begeleiding vanuit het pastoraat voor onszelf vinden we heel goed. Voor de kinderen minder.* Als voorbeeld daarbij noemt ze dat een ontmoeting tussen de jeugdouderling en haar zoon niet verder gaat dan: *'Hoe gaat het?'* *'Mwah, gaat wel redelijk.'* Vervolgens durft de jeugdouderling dit een gesprek te noemen. Hieruit is een mogelijke aanbeveling richting de praktijk, dat er vanuit de geloofsgemeenschap individuele aandacht is voor alle gezinsleden na het overlijden van een kind.

Opvallend is dat de gezinnen Valk en Hoogland tot dezelfde kerkelijke gemeente behoren, maar de rol vanuit het pastoraat en de geloofsgemeenschap totaal verschillend beleven. Feitelijk geringe betrokkenheid lijkt bij familie Hoogland niet aan de orde, gelet op de opsomming van bezoekers uit de geloofsgemeenschap. Mogelijk spelen de teleurstellingen binnen de geloofsgemeenschap in verband met hun zoon een rol. Hij werd vanuit de gemeente niet gevraagd als leidinggevende voor het clubwerk, wat hij wel graag wilde. En zijn onkerkelijke vriendin werd tijdens het eerste huisbezoek waar ze bij was als 'ongelovige' aangesproken. De geloofsgemeenschap heeft hun zoon daarin in hun ogen tekortgedaan. Bij meneer Hoogland komt daar mogelijk nog bij dat hij zich afzet tegen het religieuze kader, omdat hij zich daar nauwelijks mee verwant lijkt te voelen. Dit lijkt bevestigd doordat hij alle betrokkenheid van buiten de kerkelijke gemeente als zeer positief bestempelt.

De volgende hypothese uit hoofdstuk 1 kan nu beantwoord worden: 'Binnen de Gereformeerde Bond wordt benadrukt dat niet de dogmatiek, maar vooral het meeleven vanuit de geloofsgemeenschap de boventoon moet voeren jegens rouwenden. Dat roept de volgende vragen op: In hoeverre is er ruimte om persoonlijk te rouwen binnen de kaders van de geloofsleer? En hoe is de interactie tussen de geloofsgemeenschap en de ouders in hun rouwproces?' Het feit dat predikanten in de literatuur aangeven dat de toon meer pastoraal van aard moet zijn dan leerstellig, geeft al aan dat er een spanningsveld kan ontstaan tussen de puur leerstellige visie en de geleefde werkelijkheid, tussen geloofsleer en geloofspraktijk.¹⁹⁶ Een pastorale benadering biedt mogelijk meer ruimte voor uniciteit en persoonlijk 'antwoorden'. Uit alle zes de interviews is op te maken dat de sociale betrokkenheid vanuit het pastoraat en de geloofsgemeenschap van groot belang is, en ook gevoelig ligt voor de rouwende ouders.¹⁹⁷ Ondanks dat er voor meneer en mevrouw Valk bijvoorbeeld maar één negatieve uitzondering is tegenover veel positieve ervaringen, noemen ze die wel. Dat geeft aan dat omtrent de rol van het pastoraat en de geloofsgemeenschap zich snel een spanningsveld manifesteert. Al beklemtonen meneer en mevrouw Valk en meneer en mevrouw Smit dat ze zich vooral erg gesteund voelen door het pastoraat en de geloofsgemeenschap. Voor predikanten, pastoraal werkers en andere omstanders uit de geloofsgemeenschap komt het erop aan om de pastorale ruimte op een zorgvuldige wijze gestalte te geven en ruimte te bieden aan de individuele 'antwoorden' van gezinsleden na het verlies van een kind.

4.1.5 Geloofsrituelen

Over de rouwdienst zijn de ouders unaniem tevreden. Bij familie Smit heeft in besloten kring thuis een 'dienstje' plaatsgevonden. Mevrouw Hoogland geeft aan dat ze veel steun aan de rouwdienst heeft en er vaak naar luistert: *Nou die dienst ken ik zowat uit m'n kop hoor, die heb ik al wat geluisterd, die rouwdienst.* In twee van de drie situaties benoemen ouders dat de invulling van de rouwdienst in overleg met de familie bepaald is. Bij familie Valk was ook ruimte om buiten de gebruikelijke kaders te treden voor wat betreft de liedkeuze, omdat ze veel jongeren verwachtten in de dienst. Daarmee is de hypothetische vraag uit hoofdstuk 1 te beantwoorden: 'Het is de traditie binnen de Gereformeerde Bond dat de plaatselijke

¹⁹⁶ Zie §1.4.2

¹⁹⁷ Zie ook §3.3.7

kerkenraad een groot deel van de invulling van de rouwdienst bepaalt. Deze wordt gekenmerkt door soberheid en de geloofsleer staat meer centraal dan de overledene. Dit roept de vraag op hoe een dergelijke invulling zich verhoudt tot de rouwervaringen van de ouders.’ De traditionele invulling van de rouwdienst lijkt geen wrijving te geven in het rouwproces van de ouders. Waar ouders een wat andere invulling wensten, was daar ruimte voor en bleek het kader voor de rouwdienst enigszins flexibel. Mogelijk biedt een vaststaand kader voor de rouwdienst de ouders rust en orde in de chaos van het verlies. En het zorgt ervoor dat zij niet alles zelf hoeven te bedenken. De ruimte die er voor de ouders is om mee te denken over de invulling van de rouwdienst, is blijkbaar voldoende voor hen.

Andere geloofsrituelen zijn soms wel geladen door het verlies. Mevrouw Smit heeft bijvoorbeeld een schuldgevoel gehad over haar gebed tijdens de zwangerschap. Toen haar zwangerschap verkeerd dreigde te gaan, heeft ze vol overtuiging gebeden dat God haar kind mocht wegnemen. Dat veroorzaakte later boosheid en een schuldgevoel: *Dat had ik nooit moeten bidden, nooit! Ik ben heel boos geweest op mezelf. Achteraf is het goed, het is ook goed geweest, en dan krijg je er ook vrede mee hoor, gelukkig.* Ook zag ze tegen de eerste doopdienst op, waar haar kind niet bij was. Toen ze besloot om er toch heen te gaan, heeft ze de dienst als troostvol ervaren. Mevrouw Hoogland ervaart spanning tijdens avondmaalsdiensten en tijdens het zingen van psalmen die haar herinneren aan (de rouwdienst van) haar zoon: *En o, dan is het al foute boel, dan moet ik dat zingen en dan kan ik niet eens zingen.* En haar man, meneer Hoogland, ervaart grote spanning in bijna alle kerkdiensten. Hij voelt zich daar meer de grond in getrapt dan bemoedigd:

Een dominee kan je nog verder de grond in boren als dat je al bent, vind ik. Want als je in de kerk bent, dan is het elke keer weer: je wordt eigenlijk weer de grond in getrapt.

In deze voorbeelden zijn de kwetsbaarheden van de rouwenden zichtbaar, zoals Attig die benoemt.¹⁹⁸ Mevrouw Smit is kwetsbaar door de omstandigheden bij het verlies waarin zij gebeden heeft dat God haar kind mocht wegnemen en waar ze later wroeging over krijgt. Mevrouw Hoogland is kwetsbaar in verbondenheid met haar zoon in diensten en psalmen die haar aan hem herinneren. En meneer Hoogland is kwetsbaar in de grenzen aan zijn copingcapaciteiten. Hij kan de kerkdiensten, en breder gezien zijn hele geloof, niet plaatsen in relatie tot het verlies van zijn zoon.

4.1.6 Doel van het lijden

Nog een onderwerp uit de geloofsleer dat een spanningsveld oproept is het doel van het lijden met daarmee samenhangend Gods voorzienigheid of plan.¹⁹⁹ Vijf ouders noemen iets wat uit het verlies is voortgekomen op geloofsgebied. Eerder kwam al naar voren dat meneer Smit een doel van het verlies ziet in wat het hem geleerd heeft over het begrip ‘genade’. Mevrouw Smit geeft aan dat ze door de ervaring van het verlies eerder durft te getuigen van haar geloof naar anderen in een verliessituatie. Meneer Valk ervaart naar eigen zeggen dat ze elkaar als gezinsleden nog meer waarderen en het als zegen ervaren dat ze elkaar nog hebben. Ook mevrouw Hoogland ervaart dat het gezin door het verlies nog hechter is geworden en dat zijzelf wat trouwer is geworden op geloofsgebied. Tot zover geen zichtbaar spanningsveld. Totdat zij de vraag stelt: *Mag je boos wezen op God? Het is toch wel zijn tijd geweest?* Deze vragen geven aan dat ze gelooft dat God de tijd van de dood bepaalt en dat Zijn plan goed is, maar dat ze daar aan de andere kant ook vragen bij heeft. Mevrouw Valk gelooft ook dat God een bedoeling heeft met de dood van haar zoon en dat het in Zijn plan past. Enerzijds geeft zij aan dat zij dat doel niet kan zien. Anderzijds noemt ze als een doel dat het hele dorp er over nadenkt. Mogelijk doelt ze hier op het nadenken over de dood in lijn met de geloofsleer dat

¹⁹⁸ Attig, *How we grieve*, 75-93.

¹⁹⁹ Zie §1.3.2

het leven een voorbereiding dient te zijn op de dood.²⁰⁰ Ze vraagt zich door middel van de vragen die de vertrouwenspersoon van haar zoon van school stelt, ook af of het echt nodig was.²⁰¹

Ja God heeft hier waarschijnlijk ook een bedoeling mee, alleen of wij dat ooit zien is maar de vraag. Ja, wat is de bedoeling hiervan? Is het alleen maar, of alleen maar, komt hieruit voort dat heel het dorp er toch nog over nadenkt? Want dit is in het dorp ook zo ingeslagen. Wat doet het in de gemeente, wat doet het met de jongeren? Voor ons is het heel erg, als je dan het vertrouwen hebt dat Menno bij God mag zijn, dan is het alleen maar mooi als hierdoor dus meer jongeren na gaan denken.

Bij mevrouw Hoogland en mevrouw Valk is een discrepantie waarneembaar tussen hun cognitieve en affectieve reacties in hun religieuze coping. Ze geloven, of willen geloven dat het verlies in Gods plan past en mogelijk een hoger doel dient, maar kunnen dat zelf niet (helemaal) bevatten. Dat veroorzaakt een spanningsveld. De blijvende waaromvraag van meneer Hoogland geeft aan dat hij geen positief doel van het verlies ziet.

De volgende hypothese uit hoofdstuk 1 kan nu beantwoord worden: ‘Volgens de geloofsleer heeft elke vorm van lijden uiteindelijk een positief doel. Dit roept de vraag op hoe deze leerstelling van invloed is op de geloofspraktijk in het rouwproces van de ouders.’ Dit gedeelte uit de geloofsleer komt bij mevrouw Valk heel expliciet naar voren. Bij vier andere ouders lijkt het impliciet aan de orde te komen, als zij spreken over positieve dingen op geloofsgebied die uit het verlies zijn voortgekomen. Bij meerdere ouders is op dit punt een spanningsveld waarneembaar. Wanneer een ouder een positief gevolg of doel van het verlies kan zien, bevordert dat zijn individuele zinbeleving. Dit komt in de literatuur op heel verschillende wijze aan bod. Van der Lans noemt verdieping van individuele waarden als een doel van coping met stress.²⁰² Attig zegt dat effectieve coping betekent dat je jezelf niet mag verliezen in verdriet.²⁰³ Vergelijkbaar hiermee is de Bijbeltekst dat een christen niet mag rouwen als iemand die geen hoop heeft.²⁰⁴ Van der Wal zegt dat rouw iets nieuws brengt en nieuwe wegen opent. Door aanvaarding van het verlies kan volgens hem winst uit verlies geboren worden.²⁰⁵ Het verschil tussen de theorie uit de copingmodellen en de theorie uit de geloofsleer is, dat het doel binnen de geloofsleer altijd een geloofsdoel is en uiteindelijk gericht is op vergroting van Gods eer. Het doel dat de copingmodellen beogen is vooral van persoonlijke aard.

4.2 Geloof en zingeving

Religieuze zingeving vormt een onderdeel van de persoonlijke zingeving. Om een indicatie te krijgen van de onderwerpen die van belang zijn in het bredere kader van zingeving van de rouwende ouders, bespreek ik hiervan onderwerpen die bij vijf of zes ouders in de interviews aan de orde komen. De onderwerpen lijken daarmee vrij algemeen geldend en van belang te zijn.

Alle zes de ouders beschrijven in de interviews een reconstructie van wat er gebeurd is met hun kind.²⁰⁶ Daarbij proberen vijf ouders een bevredigende verklaring te zoeken voor het verlies. Mevrouw Smit zegt als reactie op het feit dat er geen medische oorzaak gevonden is voor het overlijden van haar kind: *Dus het heeft inderdaad echt gewoon zo moeten zijn.* Deze uitspraak is mogelijk ook religieus te duiden. Meneer Smit zoekt de verklaring in zijn geloof

²⁰⁰ Zie §1.1.3

²⁰¹ Zie ook §3.3.5

²⁰² Van der Lans, *Religie ervaren*, 107.

²⁰³ Attig, *How we grieve*, 9.

²⁰⁴ Zie §1.4.1

²⁰⁵ Van der Wal, *Omgaan met ...*, 120-125.

²⁰⁶ Zie ook §3.3.1

dat zijn zoontje het nu *miljoen keer beter* heeft, dan zij hem als gezin ooit zouden kunnen bieden. Meneer en mevrouw Valk geven aan dat uit de gedichten van hun zoon blijkt dat hij zich veel meer zorgen heeft gemaakt dan zij wisten. Ze denken achteraf dat hij een hoog sensitief persoon was. Mevrouw Hoogland vertelt dat bij de autopsie op haar zoon een aneurysma is gevonden. Deze aangeboren afwijking kan de oorzaak zijn geweest van zijn hersenbloeding en kan tevens zijn driftbuien tijdens zijn leven verklaren. Deze voorbeelden tonen wellicht de kwetsbaarheid van de ouders in geladen relaties tot hun kind, zoals Attig dat benoemt.²⁰⁷ Het niet doorhebben hoeveel zorgen Menno zich gemaakt heeft en de driftbuien van Bert zijn geladen herinneringen voor de ouders. Deze ‘antwoorden’ van de ouders bieden een verklaring voor het verlies zelf en verzachten mogelijk de geladen herinneringen.

Bij vijf ouders komt het verantwoordelijkheidsgevoel en de zorg voor de partner en overige gezinsleden sterk naar voren. Het verantwoordelijkheidsgevoel dat ze er moeten zijn voor de anderen, zoals meneer Smit: *Ja, je moet er voor je gezin zijn. Dat heb ik toch wel de hele tijd gehad van: je moet sterk zijn, kom op he.* De zorg voor andere gezinsleden beslaat twee delen. Deels de zorg, omdat ze zien welke moeilijkheden hun gezinsleden doormaken door het verlies, zoals mevrouw Valk over haar dochter: *Hoe gaat zij daarmee om? Ze gaat nu door alsof er niks gebeurd is. Zij verdringt het gewoon helemaal.* En deels de angst om ook nog anderen te verliezen, zoals mevrouw Hoogland: *Ik ben ook heel bang dat er met hun wat gebeurt.* Dit toont haar kwetsbaarheid in angst voor andere verliezen. Deze verantwoordelijkheid en zorg lijken een doel te vormen waar de ouders zich op kunnen richten. De verantwoordelijkheid en de zorg voor het kind dat zij verloren hebben, is weggefallen, maar voor de overige gezinsleden niet. De waardering voor wie ze nog wel hebben, is door het verlies soms groter geworden, zoals bij meneer Valk: *Als je dan zoiets overkomt, dan besef je dat veel en veel meer, wat voor zegen dat het is, dat je elkaar hebt.*

Een ander belangrijk punt in de niet-religieuze betekenisgeving is om nog iets te kunnen doen voor het overleden kind. Het uitkiezen of maken van een persoonlijke grafsteen komt verschillende keren naar voren. En het zelf afsluiten en wegdragen van de kist, zoals bij familie Hoogland. Of bij familie Smit door als vader zelf het kindje in het grafje te zetten. Daarnaast is ook het handelen in de geest van het overleden kind belangrijk. Zo besluit meneer Hoogland op grond van hoe zijn zoon altijd sprak, dat de stekker eruit moet in het ziekenhuis:

Nou, dat was nou niet zo heel makkelijk, maar Bert heeft altijd gezegd: als ik in een karretje in de rondte gereden moet worden, echt dat ik nergens meer van weet, dan hoeft dat van mij niet mee. Dus daar ben ik toen gewoon vanuit gegaan.

En meneer Valk is op zoek naar een goede organist voor tijdens de rouwdienst, omdat zijn zoon van muziek hield. Tijdens zijn uitvaart mag er geen *krakkemikkige organist* spelen. Een veelgehoorde uitspraak bij deze handelingen is: *Ja, dat is op dat moment het laatste wat je doen kan.* Het uitvoeren van deze taken vormt voor de ouders waarschijnlijk een actieve uiting van het verlies, waarin ze iets kunnen doen.

Als laatste punt is ook de waardering voor het overleden kind van belang in de individuele betekenisgeving van de ouders. Het gaat dan om waardering zowel van de ouder zelf, als van anderen. Het handelen in de geest van het kind, zoals in de voorbeelden hierboven, is daar een vorm van. En het doet de ouders goed om positief over hun kind te horen spreken, zoals bij mevrouw Valk: *Hij was voor mij ook altijd heel lief. Maar dat beeld klopt dus ook wel, wat anderen nu dus over hem vertellen.* En ook bij meneer Hoogland: *Nou, ik wil niet veel zeggen, maar er gaat geen week voorbij of ze hebben het wel een keer over hem hoor.* Deze vormen van waardering doen denken aan de overgang naar voortdurende liefde, die Attig voorstaat, en de continuering van de relatie met de overledene die in recente

²⁰⁷ Attig, *How we grieve*, 75-93.

rouwtheorieën centraal staat.²⁰⁸ Voortdurende liefde lijkt een belangrijke rol te kunnen vervullen in de betekenisgeving van de ouders aan het verlies in hun rouwproces.

De volgende hypothese uit hoofdstuk 2 is nu te beantwoorden: ‘Volgens het model van Van der Lans is er mogelijk een discrepantie waarneembaar tussen affectieve en cognitieve reacties in het religieuze copingproces van de ouders. De vraag rijst dan: Welke invloed heeft de religieuze levensbeschouwing van de ouder op zijn individuele zinbeleving?’ Zoals bij de weergave van het spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk gebleken is, is er regelmatig een discrepantie tussen cognitieve en affectieve reacties waarneembaar in het religieuze copingproces van de ouders. De geloofsleer lijkt vaak grotendeels geïntegreerd in hoe de ouders denken, maar blijkt op sommige punten niet in hun individuele zingevingssysteem te passen. Op die punten manifesteert het spanningsveld zich. In de niet-religieuze zingeving lijkt minder vaak een discrepantie te zijn tussen cognitieve en affectieve reacties dan in de religieuze zingeving. Dit is mogelijk te verklaren doordat de geloofsleer een pakket aanreikt met religieuze zingeving die collectief geconstrueerd is, terwijl de overige individuele zingeving grotendeels door de ouder zelf geconstrueerd is.

4.3 Uniciteit en gender

Volgens Attig is de rouwende als persoon in zijn geheel betrokken in het rouwproces.²⁰⁹ Uit de interviews komt dat ook naar voren, al lijkt er wel verschil in dominantie te zijn. Bij elke ouder lijken een of meerdere persoonlijke aspecten dominant aanwezig, in relatie waartoe ook het spanningsveld zich manifesteert. Bij mevrouw Hoogland lijkt bijvoorbeeld het gedragsmatige aspect te overheersen. Zij is continue bezig met praktische zaken. Vanaf het moment dat haar zoon een hersenbloeding heeft gehad, begint ze zijn tas in te pakken. In de eerste week na het verlies ontvangt ze zeer veel mensen. Ze vertelt dat ze van minuut tot minuut onthouden heeft wat ze allemaal gedaan heeft. De zomer na zijn overlijden knapt ze de hele woonkamer op, en betreft dat ook op het verlies. Deze praktische houding ziet zij in verband staan met haar geloof. Ze is ervan overtuigd dat ze daarvoor de kracht van boven heeft gehad:

Maar ik heb die kracht niet zomaar gekregen, dat komt wel van boven hoor, want anders hadden wij het ook niet gered. Ook wat we allemaal gedaan hebben, die week. Ik weet ook nog precies wat we iedere dag gegeten hebben. Ja, ik heb ook echt iedereen zelf gebeld.

Alle drie de vrouwen reageren heel lichamelijk en/of emotioneel op stress. Bij mevrouw Valk is dat ook al aan de orde voor het verlies. Ze noemt dat ze regelmatig last heeft van hyperventilatie, onder andere in de kerk:

Dan kwam ik uit de kerk thuis en dan klopte Menno me weer op de schouder: zo mam, moest je weer shaken? We maken het ook wel, het is niet echt heel zwaarbeladen dat hyperventileren en het gebeurt in de kerk soms.

Het hyperventileren komt door het verlies weer vaker voor en ze geeft aan alle energie nodig te hebben om zo min mogelijk terug te vallen in haar burn-out van enkele jaren voor het verlies. Mevrouw Smit ervaart boosheid en schuldgevoel met betrekking tot haar gebed, zoals eerder benoemd.²¹⁰ En mevrouw Hoogland beschrijft dat ze tijdens de kerkdienst vaak moet huilen:

Ja, och ik jank altijd al hoor aan het avondmaal, want dat is al helemaal droef, maar ik heb het ook gewoon in de kerkdienst zelf hoor. (...) Het eerste wat we zingen moesten, was: ‘Gelijk het gras is ons kortstondig leven.’ Er was dus weer iemand overleden. Ik dacht eerst dat het een jong iemand was, want meestal doen ze dat met

²⁰⁸ Attig in: Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 51-52 en Hagman in: Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 13-31.

²⁰⁹ Attig, *How we grieve*, 49-55, 99-127.

²¹⁰ Zie §4.1.5

een jonger iemand. En o, dan is het al foute boel, dan moet ik dat zingen en dan kan ik niet eens zingen.

Bij alle drie de mannen lijkt het psychologische en intellectuele aspect nadrukkelijker aanwezig te zijn. Zij proberen veel dingen te beredeneren, ook op geloofsgebied. Meneer Smit zegt over het moment dat de zwangerschap van zijn vrouw misloopt: *Je kan er geen pilletje voor innemen of wat dan ook. Dus dan ga je over dingen nadenken.* En later zegt hij over zijn geloof in relatie tot het verlies: *Ik denk dat mijn geloof daarin, ja ik heb er heel veel van geleerd.* Daarop volgt het rationele gedeelte rondom het begrip ‘genade’, zoals eerder is aangehaald.²¹¹ En meneer Valk noemt in het volgende citaat bijna letterlijk dat het verlies minder erg is als andere mensen er dieper over na gaan denken:

Ja, het is allemaal heel erg, wat er gebeurd is, maar dat anderen toch aan je kunnen zien en daar ook dieper over na gaan denken, dat we ondanks alles toch hebben mogen ervaren dat God erbij was. Dat ondanks alles mensen toch konden zien: die moeten gedragen worden, want anders kunnen ze dit nooit volbrengen.

Meneer Hoogland kan niet begrijpen dat zijn zoon zo jong moest sterven, terwijl hij geen verkeerde dingen deed. Logischerwijs stonden anderen eerder op zijn lijstje.²¹² Waarschijnlijk doelt hij daarmee op mensen die slechter leven. Hij benoemt ook dat hij niet verwacht dat iedereen die naar de kerk gaat, oud wordt. Toch lijkt hij een verstandelijke relatie tussen kerkgang/geloven en levensduur te leggen: *Maar niet dat ik geloof dat als ik naar de kerk ga, dat ik dan 96 wordt, dat niet. Dat is niet zo. Maar ik vind het wel zo, als je dan toch, in je ogen iets goeds doet, tenminste dat vind ik, maar waarom moet er dan zoiets gebeuren?*

Deels zijn deze gedragselementen persoonlijkheidskenmerken van de ouders, maar het lijken tevens mechanismen die ingezet worden om de spanning en stress, ook op geloofsgebied, onder controle te houden of te maskeren. Tevens zijn hierin mogelijke genderverschillen zichtbaar. Mevrouw Hoogland is altijd druk bezig. Als ze dan aangeeft dat ze daarvoor de kracht van boven heeft gehad, omdat ze het anders niet had volgehouden, lijkt daar ook een spanningsveld onder te liggen. Door zich op de praktische regelzaken te richten, kan het spanningsveld onder de oppervlakte blijven. Bij alle drie de vrouwen zijn lichamelijke en emotionele reacties op stress waarneembaar met betrekking tot het geloof. Omdat deze reacties zich regelmatig in de kerk of met betrekking op het gebed voordoen, lijkt het erop dat daar een spanningsveld wordt aangeraakt. En meneer Smit en meneer Valk proberen veel zaken te beredeneren om alles (opnieuw) rationeel sluitend te krijgen. Door religie te gebruiken om boven zichzelf uit te stijgen en te beredeneren wat hen overkomt, houden zij het spanningsveld onder controle. Bij meneer Hoogland is de rationaliserende neiging ook zichtbaar, maar hij lijkt het spanningsveld niet onder controle te krijgen, omdat zijn individuele zingevingskader onvoldoende ondersteuning biedt. Een opvallend punt in dit kader is dat zowel de beschreven geloofsleer als de toegepaste geloofsleer grotendeels door mannen is opgesteld.

De volgende hypothese uit hoofdstuk 2 is nu beantwoord: ‘Volgens de theorie van Attig is elk rouwproces uniek. Het verlies van een kind vraagt om formulering van ‘antwoorden’ van elk van de ouders individueel. Elke ouder zal één of meerdere (mogelijk ook contrasterende) ‘antwoorden’ formuleren in de loop van de tijd. Het apart interviewen van de vader en moeder levert waarschijnlijk twee verschillende verhalen op over dezelfde situatie. Mogelijk benoemen de ouders kernelementen van eerdere ‘antwoorden’, zoals zij zich die herinneren.’ Dat ouders verschillend ‘antwoorden’ is evident zichtbaar in de voorbeelden die genoemd zijn. De genoemde persoonlijkheidsverschillen en mogelijke genderverschillen onderschrijven de uniciteit van de ‘antwoorden’. Meneer Valk benoemt dat hij en zijn vrouw het verlies van hetzelfde kind verschillend beleven: *Dat heb ik niet, maar*

²¹¹ Zie §4.1.1

²¹² Zie ook §3.3.4

dat heeft zij wel. We ervaren het natuurlijk toch weer anders. Sommige ouders, zoals meneer Hoogland, vertellen alleen over het punt waar ze nu staan. Anderen vertellen over een proces dat ze doorlopen hebben, zoals ze dat op dit moment zien. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de nieuwe betekenis die meneer Valk aan zijn geloof toekent.²¹³

4.4 Reflectie op modellen en onderzoeksgroep

In deze paragraaf zal ik aan de hand van de laatste drie hypothesen uit hoofdstuk 2 reflecteren op de modellen van Attig en Van der Lans en op de representativiteit van de onderzoeksgroep.

Allereerst is de volgende hypothese aan de orde: ‘De zingevingsbronnen van een ouder zijn mogelijk niet ingesteld op het verlies van een kind. Het betreft een incidenteel verlies waarop men niet kan anticiperen en wat een ontwrichtend karakter heeft. Daardoor zal het proces van ‘antwoorden’ vermoedelijk in alle hevigheid naar voren komen en existentiële zingevingsvragen oproepen. Religie en geloof zijn hierin mogelijk een bron om het zelf te ontstijgen.’ Dat het verlies van een kind ontwrichtend werkt en chaos veroorzaakt, werd in hoofdstuk 3 al duidelijk.²¹⁴ Ook de existentiële zingevingsvragen van de ouders zijn aan bod gekomen.²¹⁵ Op verschillende momenten lijkt het geloof een bron om het zelf te ontstijgen. Bijvoorbeeld bij meneer Smit die zich heel kort afvraagt of hij wel een goede gelovige is, maar daar aan voorbij kan gaan, omdat de geloofsleer zegt dat Gods beloften gelden voor wie daarop vertrouwen. Ook in hun visie op de dood lijkt het geloof voor de respondenten een bron om het zelf te ontstijgen en over de dood heen te kijken naar het eeuwige leven. De mogelijkheid die het geloof biedt om het zelf ontstijgen en het spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk lijken elkaar sterk af te wisselen in het rouwproces van de ouders.

De volgende hypothese luidt: ‘Een constructivistische visie op een rouwproces kan een eventueel spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk duidelijk naar voren brengen. De constructivistische uitgangspunten dat waarheid en werkelijkheid niet eenduidig te verklaren zijn en dat zij situatie- en persoonsgebonden zijn, veroorzaken mogelijk wrijving met een vaststaande geloofsleer met bijbehorende gewenste ‘antwoorden.’ Vanuit een constructivistische visie is er geen morele benadering van een ‘antwoord’. Dat is binnen de geloofsleer gedeeltelijk anders. In de besproken voorbeelden is zichtbaar dat ouders binnen de geloofsleer soms nieuwe betekenisgeving vinden wanneer er sprake is van een spanningsveld. Zodra zij echter binnen het religieuze kader geen zinbeleving (meer) ervaren, lijkt zich een blijvend spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk te manifesteren. Vanuit een constructivistische visie heeft dit spanningsveld geen blijvend bestaansrecht. Een geloofsleer kan een belangrijke bron zijn van collectieve en individuele zingeving, maar mag het vormen van een persoonlijk ‘antwoord’ niet in de weg staan.

De laatste hypothese om te bespreken, is: ‘Copingmodellen met de nadruk op het persoonlijke en actieve van een rouwproces, in combinatie met een cognitieve geloofsleer, kunnen helpend zijn om een eventueel spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in een rouwproces te signaleren.’ Het kennen van de geloofsleer en de bijbehorende morele waarden werkt soms belemmerend voor een rouwende ouder om een persoonlijk ‘antwoord’ te construeren. Een voorbeeld hiervan is de vraag van mevrouw Hoogland of ze boos mag zijn op God. Ze vraagt zich dit eerst af, alvorens actief en persoonlijk haar ‘antwoord’ te formuleren. Dat geeft een spanningsveld, omdat ze persoonlijk mogelijk wel boosheid voelt, maar niet weet of dat (volgens de geloofsleer) mag. Door vanuit het model van Attig naar de interviews te kijken, zijn de dominante persoonlijkheidskenmerken zichtbaar. Om het

²¹³ Zie §4.1.1

²¹⁴ Zie §3.3.1

²¹⁵ Zie §3.3.5

spanningsveld beter in beeld te krijgen is het model van Van der Lans meer geschikt, voornamelijk door het onderscheid dat hij maakt tussen cognitieve en affectieve reacties in de manier waarop mensen met een stresssituatie omgaan en een zingevingsprobleem ontvangen. Het proces dat Van der Lans beschrijft is moeilijker te onderscheiden in de interviews, omdat interviews grotendeels een momentopname zijn.

In de opvatting van Van der Lans over religie mis ik de loyaliteit van de gelovige aan zijn geloof en de bijbehorende geloofsleer. Gedeeltelijk is dat ondervangen door de affectieve componenten in zijn model. Zijn opvatting over religie is mijns inziens echter te functioneel van aard bij toepassing op deze interviews.²¹⁶ In het interviewmateriaal neem ik een andere tendens waar. Ik zie loyaliteit van de ouders aan de geloofsleer, ook wanneer deze niet het meest persoonlijke nut heeft, of niet met hun gevoel overeenkomt. Bovendien is er in het leven van de ouders al zoveel chaos, dat ze mogelijk willen voorkomen dat ook de geloofsleer en het gemeentelven nog verder aangetast worden. En in de kerkelijke gemeente waar ze bij horen, blijft deze geloofsleer onveranderd. Ze zijn daarin kwetsbaar. Een voorbeeld hiervan is zichtbaar bij meneer Hoogland. Ondanks dat hij geen betekenis lijkt te vinden in zijn religieuze kader en aangeeft dat hij zich negen van de tien keer verder de grond in getrapt voelt in de kerk, blijft hij zeggen dat hij wel gelooft en blijft hij de kerkdiensten bijwonen.

Het uitgangspunt dat mensen hun geloof en bijbehorende opvattingen vrij kunnen wijzigen al naar gelang ze er betekenis in vinden, lijkt in deze situaties een ongegronde basisaanname van Van der Lans.²¹⁷ De respondenten ervaren de ruimte om binnen de geloofsleer naar andere betekenisgeving te zoeken. Het wijzigen van (delen van) de geloofsleer, lijkt echter van een andere orde. In enkele voorbeelden uit de interviews doen ouders dat wel, maar veel minder frequent. De ouders kunnen bijvoorbeeld niet opeens zelfdoding niet meer zien als zonde, hoe graag ze dat ook zouden willen. Het religieuze kader van de respondenten lijkt in grote lijnen vast te staan. De consequenties hiervan lopen uiteen. Enerzijds werkt het mogelijk beperkend voor iemands individuele zingeving en uniciteit in het 'antwoorden'. Wanneer men geen ruimte ervaart om buiten het religieuze kader te treden, kan dat een benauwend gevoel geven. Dit past niet binnen een constructivistische visie.²¹⁸ Anderzijds is er in alle chaos van het verlies een vaststaand kader voor betekenisgeving dat collectief geconstrueerd is. Dit biedt mogelijk houvast voor de individuele zingeving in een vertrouwd kader. Dat kan een gevoel van veiligheid geven. Het spanningsveld manifesteert zich in beide situaties, maar lijkt in het eerste geval haast onoplosbaar. Volgens Van der Lans mondt het niet vinden van nieuw perspectief uit in een zingevingscrisis met zowel lichamelijk als psychische klachten tot gevolg.²¹⁹

In hoeverre is de onderzoeksgroep representatief voor de doelgroep van ouders uit de Gereformeerde Bond die plotseling een kind verloren hebben? Alle zes de respondenten zijn belijdend lid van een kerkelijke gemeente met Gereformeerde Bondssignatuur, die ze regelmatig bezoeken. Een variabele binnen de onderzoeksgroep is de kerkelijke achtergrond waarin de respondenten zijn opgegroeid. Uit de interviews blijkt dat twee respondenten afkomstig zijn uit de Gereformeerde Gemeenten, namelijk meneer Smit en mevrouw Valk. Deze achtergrond met bijbehorende geloofsleer blijkt in de interviews een blijvende invloed te hebben op de religieuze zingeving van betreffende respondenten. Dat is bij mevrouw Valk voornamelijk zichtbaar met betrekking tot de leer van de zonde tegen de Heilige Geest en zelfdoding en bij meneer Smit vooral rond zijn begrip van genade. Bij beiden is het religieuze kader van hun afkomst niet bepalend voor wat ze nu geloven, maar in beide gevallen manifesteert zich wel een spanningsveld op de betreffende punten. Voor wat betreft de

²¹⁶ Van der Lans, *Religie ervaren*, 87-93.

²¹⁷ Van der Lans, *Religie ervaren*, 89-93.

²¹⁸ Neimeyer, *Meaning reconstruction*, 215-217, 263-264.

²¹⁹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 81-84.

representativiteit van de onderzoeksgroep heeft dit gegeven dus wel invloed. De uitkomsten zijn op deze onderwerpen waarschijnlijk anders dan wanneer bijvoorbeeld zes ouders die van oorsprong uit de Gereformeerde Bond komen, geïnterviewd worden.

Conclusie

Het doel van deze scriptie was om inzicht te krijgen in het vermoede spanningsveld tussen geloofsleer en geleefde werkelijkheid in het rouwproces van gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van hun kind. De hoofdvraag luidde: Hoe verhouden geloofsleer en geloofspraktijk zich tot elkaar in het rouwproces van gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van hun kind?

Gelet op de uitgebreide, vaststaande geloofsleer van de Gereformeerde Bond is het opvallend dat er geen rouwformulier bestaat. Hieruit blijkt de blijvende invloed van de Reformatie, waarin afstand werd genomen van de Rooms-Katholieke Kerk en haar gebruiken, ook omtrent de dood. Het feit dat predikanten over de toepassing van de geloofsleer op de praktijk al aangeven dat de toon naar de rouwende leden meer pastoraal van aard dient te zijn dan leerstellig, geeft al aan dat een spanningsveld verondersteld kan worden tussen de puur leerstellige visie en de geleefde werkelijkheid.

Door met behulp van het constructivistische copingmodel van Attig mijn interviewmateriaal te analyseren, zijn de uniciteit en de persoonlijke kenmerken in het rouwen van de respondenten duidelijk zichtbaar geworden. Uit de zes interviews blijkt dat de geloofsleer iets toevoegt aan het levensbeschouwelijke kader van de ouders, en daarmee aan hun 'antwoord'. Hetzelfde 'antwoord' is niet mogelijk bij een ouder zonder dit levensbeschouwelijke kader. De wijze waarop het religieuze kader iets toevoegt en hoe de respondenten dat ervaren, verschilt per persoon en per onderwerp. Bij de respondenten is een persoonlijke voorkeur in de omgang met het verlies zichtbaar. Waar de een dominant gedragsmatig met het verlies omgaat, doet de ander dat dominant lichamenlijk. Deze voorkeuren lijken ook ingezet te worden om het spanningsveld te beheersen. Algemeen bezien lijken de vrouwen emotioneel-licamenlijk dominant te reageren en de mannen meer intellectueel-psychologisch.

Om het spanningsveld te onderscheiden is het model van Van der Lans geschikter, vooral door het onderscheid dat hij maakt tussen cognitieve en affectieve reacties in de manier waarop mensen met een stresssituatie omgaan en een zingevingsprobleem ontvangen. In het interviewmateriaal is regelmatig een verschil waarneembaar tussen de cognitieve en affectieve reacties van de respondenten. Dit lijkt verband te houden met het gegeven dat de existentiële zingeving pas aan bod komt wanneer de dagelijkse zingeving stagneert. Het proces dat Van der Lans beschrijft is moeilijker te onderscheiden in de interviews, omdat interviews grotendeels een momentopname zijn.

Zodra de praktijk van het verlies van een kind in beeld komt, komt ook het spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in zicht, zowel in de literatuur als binnen het interviewmateriaal. Het spanningsveld manifesteert zich op verschillende onderwerpen en wijzen, voornamelijk rond de echtheid van het persoonlijke geloof en de eeuwige bestemming van het overleden kind. Ook rond de onderwerpen zonde en genade is regelmatig een spanningsveld op te merken. Dit zijn essentiële onderwerpen uit de geloofsleer. Het religieuze kader van iemands opvoeding lijkt blijvende invloed te hebben op diens individuele zingeving. Deze achtergrond kan tevens een bron van spanning zijn tussen geloofsleer en geloofspraktijk. Uit het interviewmateriaal blijkt dat de rol van bezoek en aandacht vanuit het pastoraat en de geloofsgemeenschap gevoelig ligt. Daar liggen zowel mogelijkheden als valkuilen voor de pastorale praktijk. Als existentiële zingevingsvragen aan bod komen, zijn er mogelijkheden om met behulp van religieuze zingevingsbronnen aansluiting te zoeken bij het unieke en persoonlijke 'antwoord' van de rouwende. Valkuilen liggen daar waar de rouwende niet gezien wordt in zijn unieke rouwproces, maar vanuit de dogmatiek benaderd wordt. Wanneer het spanningsveld zich manifesteert, blijken de respondenten voornamelijk nieuwe

betekenis te zoeken binnen het eigen, religieuze kader. Ze lijken weinig ruimte te ervaren om buiten de kaders van de geloofsleer te treden voor betekenisgeving. Bij vijf van de zes respondenten lijkt het religieuze kader na het verlies een blijvende bron van betekenisgeving te zijn. Bij één respondent lijkt het religieuze kader vooralsnog geen betekenisgeving (meer) te bieden. De geloofsleer bestaat uit leerstellingen. Uit de interviews blijkt dat die belemmerend kunnen werken in de religieuze coping van rouwende ouders of hun juist een veilig kader kunnen bieden.

Dit onderzoek heeft een verkennend karakter. Door de beperkte oplage van zes interviews is het niet representatief voor alle ouders binnen de Gereformeerde Bond die plotseling een kind verloren hebben. Interviews bieden bovendien geen volledig inzicht in verandering van omstandigheden. Aangezien de focus van het onderzoek op het spanningsveld ligt, is de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk eenzijdig belicht. Om stellige conclusies te kunnen trekken over de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk in het rouwproces van de ouders, is schaalvergroting van het onderzoek noodzakelijk. Daarnaast is het interessant om te onderzoeken hoe de geloofsleer invloed heeft op het rouwproces van ouders uit verschillende kerkgenootschappen en geloofstradities. Ook genderverschillen kunnen daarbij nader onderzocht worden. Voor de sector Geestelijke Verzorging is het zinvol om dergelijke invloeden in de praktijk te kennen en te herkennen.

Samenvatting

Dat ingrijpende verliezen vaak grote gevolgen hebben voor nabestaanden moge duidelijk zijn. Dat het geloof hier niet los van staat, lijkt aannemelijk. Het vermoeden dat geloofsleer en geloofspraktijk in die omstandigheden niet altijd in overeenstemming zijn met elkaar, ligt ten grondslag aan deze scriptie. Het doel van deze scriptie is om inzicht te krijgen in dat vermoede spanningsveld bij een specifieke doelgroep: gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van een kind. De hoofdvraag luidt: Hoe verhouden geloofsleer en geloofspraktijk zich tot elkaar in het rouwproces van gelovige ouders uit de Gereformeerde Bond, na het plotselinge verlies van hun kind?

In het kader van mijn onderzoek heb ik zes diepte-interviews afgenomen van ouders uit de Gereformeerde Bond die plotseling een kind verloren hebben. Ik heb tevens literatuuronderzoek gedaan naar de historie van de omgang met de dood binnen de protestantse kerk vanaf de Reformatie en naar diverse copingmodellen. Een belangrijke bron voor mijn onderzoek zijn de punten uit de geloofsleer van de Gereformeerde Bond rondom de dood en kinderen. Aan de hand van twee door mij geselecteerde copingmodellen heb ik de diepte-interviews geanalyseerd.

De Gereformeerde Bond is een zelfstandig orgaan binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Kenmerkend voor de Gereformeerde Bond is een sobere omgang met de dood. Die komt mede voort uit de geloofsleer over de dood als straf op de zonde en de van oorsprong humanistische leer die ook de reformatoren uitdroegen, om het hele leven te zien als voorbereiding op het sterven. Ook het afstand nemen door de protestantse Kerk van de Rooms-Katholieke Kerk sinds de Reformatie lijkt hieraan ten grondslag te liggen. De geloofsleer van de Gereformeerde Bond gaat uit van een vaststaande visie op de dood waarin zonde en verlossing centraal staan. Het lijden wordt aan een hoger doel toegeschreven. Naar rouwende leden wordt door meerdere predikanten een meer pastorale dan dogmatische toon aangeraden. Volgens het constructivistische copingmodel van Attig is rouwen een uniek en persoonlijk proces, waarbij de hele persoon in alle lagen van zijn bestaan betrokken is, begrensd door kwetsbaarheden. Van der Lans benadert coping met stress als zingevingsvraagstuk, waarin een persoon voortdurend zijn cognitieve en affectieve reacties afweegt.

Zodra de praktijk van het verlies van een kind in beeld komt, komt ook een spanningsveld tussen geloofsleer en geloofspraktijk in zicht. Het spanningsveld manifesteert zich op verschillende manieren en terreinen, voornamelijk rond de echtheid van het persoonlijke geloof en de eeuwige bestemming van het overleden kind. De rol van het pastoraat en de geloofsgemeenschap ligt gevoelig. Op dit punt dienen zich zowel mogelijkheden als valkuilen aan. De geloofsleer bestaat uit leerstellingen die belemmerend kunnen werken in de coping, of een veilig kader kunnen bieden. Vervolgonderzoek op grotere schaal naar invloed van de geloofsleer op de geloofspraktijk is wenselijk om mijn onderzoeksresultaten in een breder kader te kunnen plaatsen en stellige conclusies over de verhouding tussen geloofsleer en geloofspraktijk te kunnen trekken.

Geraadpleegde literatuur

- Ariès, Philippe, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam 1987).
- Attig, Thomas, *How we grieve. Relearning the World* (Oxford 1996).
- Boer, C. den, *Om 't eeuwig welbehagen* (Utrecht 1975).
- Boer, C. den, *1 Thessalonicensen* (Voorhoeve 2000).
- Brummelen, A. van e.a., *Gewoon hervormd. Het streven van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk – een verantwoording* (Kampen 1972).
- Durkheim, Emile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Parijs 1960).
- Emans, Ben, *Interviewen. Theorie, techniek en training* (3e druk; Groningen 1990).
- Freud, Sigmund, *Trauer und melancholie* (Leipzig 1907).
- Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek* (2e druk; Kampen 1993).
- Grzymała-Moszczyńska, Halina en Benjamin Beit-Hallahmi *Religion, psychopathology and coping* (Amsterdam 1996).
- Hoogendoorn, A., *Doe uzelf geen kwaad. Pastorale aspecten rond suicide* (Barneveld 2007).
- Jongkind, J.A.H., 'Waar is ons gestorven kind?', *Kerkbode* 44 (2001) 1.
- Kübler-Ross, Elisabeth, *On death and dying* (London 1969).
- Lans, Jan van der, *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen* (Tilburg 2006).
- Lazarus, Richard S., *Psychological stress and the coping process* (New York 1966).
- Lazarus, Richard S. en Susan Folkman, *Stress, appraisal, and coping* (New York 1984).
- Maasland, J., 'Onze doden', jaargang 95, *De Waarheidsvriend* 45 (2007), 14-15.
- Meijer, W., 'Meelijden [2] Liturgie van de stilte', jaargang 95, *De Waarheidsvriend* 46 (2007), 12-13.
- Meijer, W., 'Meelijden [3, slot] Een bedding voor verdriet', jaargang 95, *De Waarheidsvriend* 47 (2007), 16-17.
- Mönnink, H. de, *Verlieskunde* (Maarssen 2000).
- Mudde, Jan, 'De dominee en de uitvaart' in: *Omgaan met de dood*, gezamenlijke uitgave van *De Reformatie* 2 en *Opbouw* 54 (2010), 60-63.
- Muthert, Hanneke, *Verlies en verlangen. Verliesverwerking bij schizofrenie* (Assen 2007).
- Neimeyer, Robert A. e.a., *Meaning reconstruction and the experience of loss* (Washington 2001).
- Niet, Johan de, *Ziekentroosters op de pastorale markt 1550-1880* (Rotterdam 2006).
- Pargament, Kenneth I., *The psychology of religion and coping: theory, research, practice* (New York 1997).
- Pargament, Kenneth I., *Spiritually integrated psychotherapy: understanding and address in the sacred* (New York 2007).
- Pargament, Kenneth I., 'Religion and the problem-solving process: three styles of coping', *Journal for the Scientific Study of Religion* 1 (1988), 90-104.
- Pieper, Jos, 'Religieuze coping: ontwikkelingen, en onderzoek in Nederland', *Psyche & Geloof* 23 (2012), 139-149.
- PKN, *Dienstboek PKN, deel 2* (Zoetermeer 2004).
- Rietdijk, D., *De zonde tegen de Heilige Geest* (Kampen 1990).

- Runia, K., *Notities over sterven en dan ...* (Kampen 1995).
- Selderhuis, Herman J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).
- Selye, Hans, *The stress of life* (New York 1956).
- Spruit, Ruud, *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten 1986).
- Stroebe, M.S. e.a., *Handbook of bereavement research: Consequences, coping, and care* (Washington 2001).
- Teeuw, A.A., 'Zinloos of niet', jaargang 97, *De Waarheidsvriend* 12 (2009), 10-11.
- Veen, H.J. van der, 'Een zwartgeverfde kist', jaargang 95, *De Waarheidsvriend* 15 (2007), 6-7.
- Vent, H.L.A., *Dr. Martin Luthers Werke* 3 (Hamburg 1826).
- Vergunst, P.J., 'Dood is geen vijand meer', jaargang 100, *De Waarheidsvriend* 09 (2012), 4-5.
- Visser, H., *Al jong naar Huis. Bijbelse troost over de zaligheid van jonggestorvenen* (Heerenveen 2006).
- Vlastuin, W. van, *Rondom de dood* (Heerenveen 2000).
- Wagenaar, L.G., *De kerkelijke begrafenis* ('s Gravenhage 1964).
- Wal, J. van der e.a., *Omgaan met ...* (Heerenveen 1997).
- Zeelenberg, C.A., 'Plaats voor verdriet', jaargang 96, *De Waarheidsvriend* 05 (2008), 10-11.

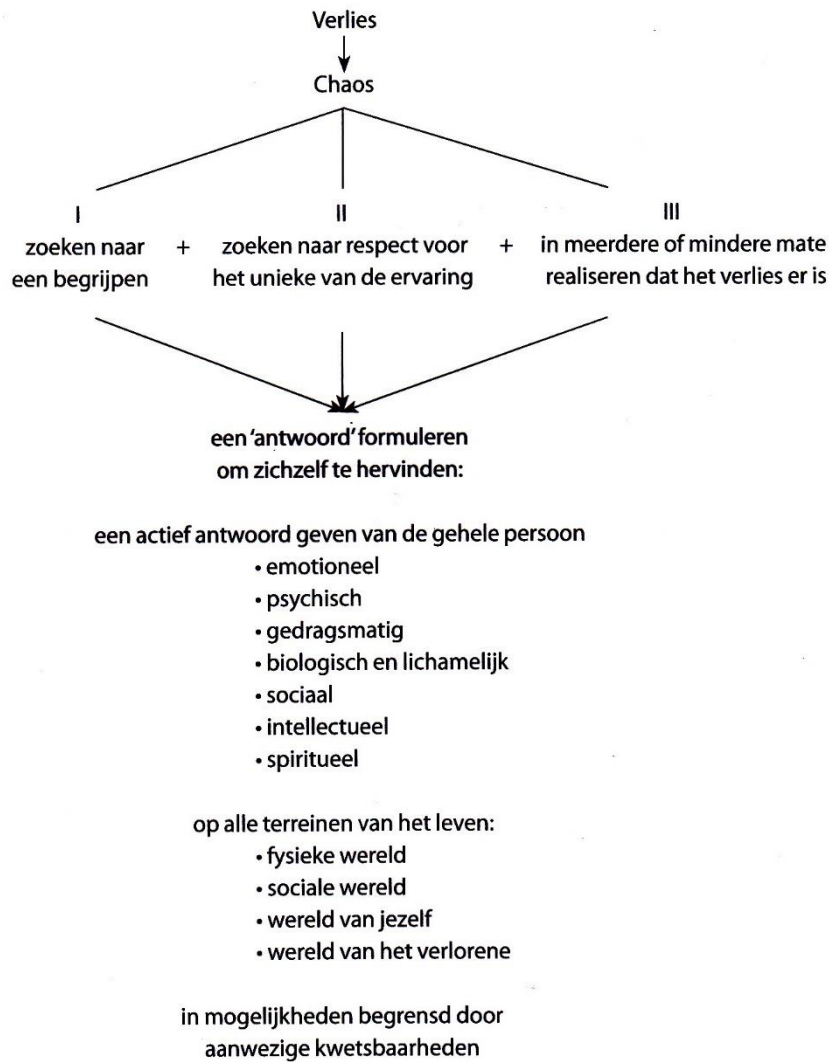
Gebruikte websites:

- www.courlisius.org/het_voorgeborchte (25 mei 2012)
- www.dewaarheidsvriend.nl (18 juli 2013)
- www.eo.nl/ikmisje (29 november 2012)
- www.gereformeerdebond.nl/gereformeerde-bond/geschiedenis (4 juni 2012)
- www.online-bijbel.nl (18 juli 2013)
- www.pkn.nl/Lists/PKN-Bibliotheek/Kerkorde-en-ordinanties-compleet.pdf (4 juni 2013)
- www.ru.nl/soeterbeeckprogramma/terugblik/terugblik_voorgaande/terugblik_2009/samenvatting_lezing/ (29 november 2012)
- www.vandale.nl/opzoeken?pattern=rouw&lang=nn (29 november 2012)
- nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Bond (4 juni 2012)

Bijlage 1: Modelschema Muthert²²⁰

Verliesverwerking in een schema

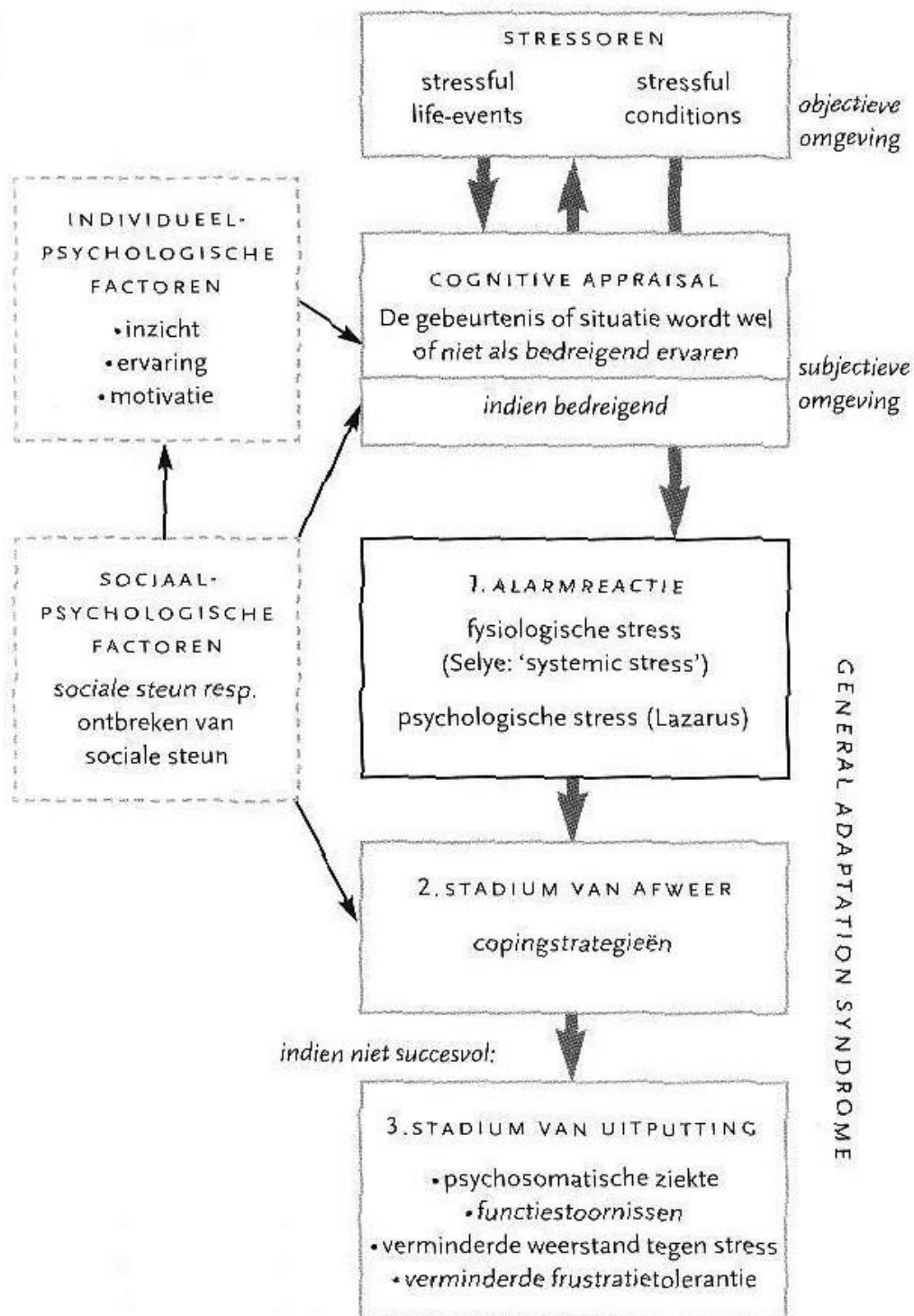
Figuur 7 Verliesverwerking: relearning the world

²²⁰ Muthert, *Verlies en verlangen*, 248.

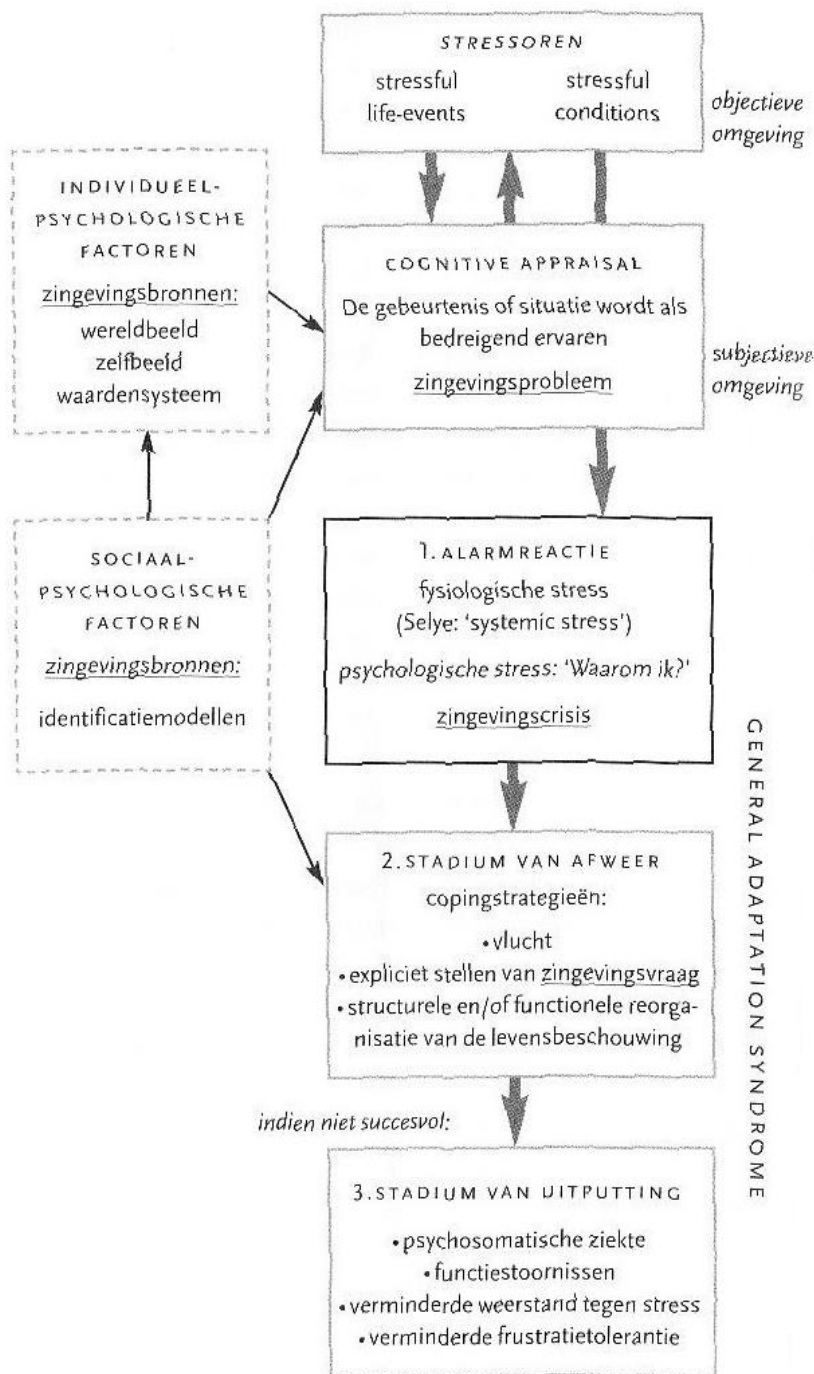
Bijlage 2: Stressmodel Selye en Lazarus²²¹

Stressmodel op basis van o.a. Selye (1956) en Lazarus (1966)

²²¹ Van der Lans, *Religie ervaren*, 99.

Bijlage 3: Stressmodel Selye en Lazarus met zingevingaspecten (Van der Lans)²²²

²²² Van der Lans, *Religie ervaren*, 104.

Bijlage 4: Interviewschema's

Interviewschema casus ongeboren gestorven kind

Gebeurtenis

- Hoe ziet uw gezin eruit?
- Wat is er met uw kindje gebeurd?
- Wanneer is dat geweest?
- Hoe kwam u te weten wat er mis ging tijdens de zwangerschap?
- Wat was uw eerste reactie op deze gebeurtenis?

Persoonlijk

- Hoe kijkt u tegen de dood aan?
- Wat is er, volgens u, na de dood van uw kindje?
- Hoe bent u in het begin omgegaan met het verlies van uw kindje?
- Hoe was dat voor u?
- Is er iets verandert in uw omgang met het verlies?
- Hoe herinnert u zich uw kindje? (*Op welke plaatsen, momenten speelt dat?*)
- Hoe speelt uw geloof een rol in uw rouwproces? (*Knelpunten of steunpunten?*)
- In hoeverre heeft het overlijden van uw kindje uw geloof of levensvisie op een of andere manier verandert?

Gezin

- Hoe ging u als gezin om met de zwangerschap, toen alles nog goed leek te gaan?
- Welke plaats heeft uw kindje nu binnen het gezin? (*Aanwezig, afwezig, vermeden*)
- Wat heeft dit verlies met uw gezin gedaan? (*Hoe heeft uw gezin gereageerd?*)
- Hoe bent u binnen het gezin met deze verandering omgegaan?
- In hoeverre zijn er verschillende reacties op het verlies, binnen uw gezin? (*Hoe gaan de gezinsleden er individueel mee om?*)

(Geloofs)gemeenschap

- Hoe is het afscheid geweest? (*Van overlijden tot uitvaart*)
- Wie heeft/hebben het afscheid vorm en inhoud gegeven?
- In hoeverre waren reacties uit uw omgeving steunend voor u?
- Hoe was de begeleidende rol vanuit het pastoraat?
- Is die begeleiding daarna ook gebleven?
- Hoe zijn de pastorale gesprekken na het afscheid voor u geweest?
- Wat heeft u het meest geholpen in de tijd na het sterven van uw kindje?

Interviewschema cases kind overleden door suïcide en kind overleden door hersenbloeding

Gebeurtenis

- Hoe ziet uw gezin eruit?
- Wat is er met uw zoon gebeurd?
- Wanneer is dat geweest?
- Hoe kwam het bericht van de dood van uw zoon u ter ore?
- Wat was uw eerste reactie op deze gebeurtenis?

Persoonlijk

- Hoe kijkt u tegen de dood aan?
- Hoe kijkt u aan tegen zelfdoding? (*Alleen bij betreffende gezin*)
- Wat gebeurt er volgens u, bij het sterven? (*Wat is er na de dood van uw zoon?*)
- Hoe bent u in het begin omgegaan met het verlies van uw zoon?
- Hoe was dat voor u?
- Is er iets verandert in uw omgang met het verlies?
- Hoe herinnert u zich uw zoon? (*Op welke plaatsen, momenten speelt dat?*)
- Hoe speelt uw geloof een rol in uw rouwproces? (*Knelpunten of steunpunten?*)
- In hoeverre heeft de dood van uw zoon uw geloof of levensvisie op een of andere manier verandert?
- Hoe speelde het geloof een rol in het leven van uw zoon?
- Hoe is dat voor u?/In hoeverre speelt dat voor u ook mee in uw rouwverwerking?

Gezin

- Wat voor iemand was uw zoon, in het gezin?
- Welke plaats heeft uw zoon nu binnen het gezin? (*Aanwezig, afwezig, vermeden*)
- Wat heeft dit verlies met uw gezin gedaan? (*Hoe heeft uw gezin gereageerd?*)
- Hoe bent u binnen het gezin met deze verandering omgegaan?
- In hoeverre zijn er verschillende reacties op het verlies, binnen uw gezin? (*Hoe gaan de gezinsleden er individueel mee om?*)

(Geloofs)gemeenschap

- Hoe is het afscheid geweest? (*Van overlijden tot uitvaart*)
- Wie heeft/hebben het afscheid vorm en inhoud gegeven?
- In hoeverre waren reacties uit uw omgeving steunend voor u?
- Hoe was de begeleidende rol vanuit het pastoraat?
- Is die begeleiding daarna ook gebleven?
- Hoe zijn de pastorale gesprekken na het afscheid voor u geweest?
- Wat heeft u het meest geholpen in de tijd na het sterven van uw zoon?